

UNIVERZITA KARLOVA
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Ústav dějin křesťanského umění
Dějiny evropské kultury

Bc. Veronika Kateřina Nováková

Náboženské poměry v Rusku na počátku 20. století

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Marek Šmíd, Ph.D.

Praha 2017

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 18. 5. 2017

Veronika Kateřina Nováková

Bibliografická citace

Náboženské poměry v Rusku na počátku 20. století [rukopis]: Diplomová práce / Veronika Kateřina Nováková; vedoucí práce: PhDr. Marek Šmíd, Ph.D. -- Praha, 2017. -- 72 s.

Anotace

Diplomová práce Náboženské poměry v Rusku na počátku 20. století se bude zabývat nábožensko-duchovní situací v carském Rusku od počátku 20. století do nástupu bolševického režimu v roce 1917. Jejím cílem bude nejen analýza a popis náboženských poměrů v soudobé pravoslavné církvi, ale též reflexe této situace v "menšinových" náboženských společnostech. Představí stav, v němž se pravoslavní nalézalo, a osvětlí situaci, jíž ovlivnilo jak nakročení Ruska k industriální společnosti, tak rovněž vypuknutí první světové války a revolucí roku 1917.

Klíčová slova

Rusko, Pravoslavná církev, revoluce, náboženství, Mikuláš II., náboženské poměry

Abstract

Master thesis Religious circumstances in Russia at the beginning of the 20th century will deal with religio-spiritual situation within czarist Russia since the dawn of 20th century till the rise of Bolshevik regime in 1917. It aims not only to analyse and describe religious circumstances of contemporary Orthodox church, but also reflect those circumstances in "minority" religious communities. It introduces the state at which the Orthodox church was at and enlighten the situation, that was influenced both by Russian course to industrial society and the outbreak of the First world war and revolution at 1917.

Keywords

Russia, The Orthodox Church, revolution, religion, Nicholas II, religious situation

Počet znaků (včetně mezer): 148 935

Poděkování

Chtěla bych poděkovat především vedoucímu práce PhDr. Marku Šmídovi, Ph.D. za pomoc při zpracování tématu i důležité rady. Zároveň děkuji všem, kteří mi při psaní diplomové práce jakkoli pomohli.

Obsah

Úvod.....	6
1 Pravoslavná církev v carském Rusku	8
1.1 Stručná historie pravoslaví v Rusku.....	8
1.2 Situace v Pravoslavné církvi na počátku 20. století.....	12
1.3 Mikuláš II. a „svatí“ muži na carském dvoře.....	18
1.4 Snahy o záchranu náboženství - filosofové „Stříbrného věku“	22
2 Náboženské menšiny v zemi.....	27
2.1 Starověrci	27
2.2 Sektářství.....	31
2.3 Židovská menšina.....	33
2.4 Katolické společenství v Rusku	37
2.5 Náboženství asijských národů: islám a buddhismus.....	41
3 Krize náboženství na počátku 20. století a vlivy ruských revolucí (1905, 1917)...	44
3.1 První ruská revoluce 1905 a snahy Pravoslavné církve o reformu	44
3.2 Církev v období První světové války	48
3.3 Únorová revoluce 1917	51
3.4 Říjnová revoluce 1917	55
Závěr	66
Seznam použitých zkratk:	68
Seznam literatury:	69

Úvod

Ústředním tématem diplomové práce je náboženský stav v Rusku v první čtvrtině 20. století, kdy tato země prošla řadou událostí a změn, jež měly na církevní organizace i na prosté věřící velký vliv. Přestože hlavní linii práce bude tvořit pravoslavná církev, která byla přes dvě stě let státním náboženstvím, důraz bude kladen i na další konfese. Mým cílem je vyzdvihnout úlohu náboženství v jednom z nejdůležitějších období ruské historie.

Struktura práce se bude odvíjet chronologicky: od počátku vlády cara Mikuláše II., jehož panování toto období reprezentovalo, do nástupu komunistického režimu a jeho prvních politicko-společenských kroků. Jednotlivé církve, působící v soudobém Rusku, individuálně představím a zasadím do kontextu doby. Zejména se zaměřím na jejich vztah k carskému Rusku, na jejich role v revolučních letech 1905 a 1917, i na důsledky, které jim změny přinesly. Mezi tyto církve zařadím vedle pravoslaví některé ruské schizmatiky, tradiční židovskou menšinu, katolickou církev a náboženství asijských národů. Poněvadž Rusko svou rozlohou zaujímá část Evropy a podstatnou část Asie a národnostní i konfesijní škála v zemi je rozmanitá, rozhodla jsem se vytyčit jen stěžejní náboženství.

V první kapitole představím pravoslavnou církev v historickém kontextu, stručně uvedu historii a důležité mezníky její existence. Poté se zaměřím na stav v již zmíněném období, na vnitřní strukturu, vztahy s vládnoucím režimem i s pravoslavným lidem. Budu se zabývat konkrétními problémy, které v důsledku průmyslové revoluce v církvi nastaly, i snahami o jejich řešení. Pozornost nebudu klást pouze na osobnosti z řad duchovních, ale představím i skupinu mužů z řad inteligence, kteří se pokusili o církevní obrodu.

V následující části se zaměřím na jinověrné církve. Opět budu postupovat chronologicky při jejich zasazování do kontextu ruských dějin. Primárně se však budu soustředit na soudobé poměry v těchto společenstvích. Jak k jinověrcům přistupovala carská vláda a jak se jejich postavení po revolucích změnilo.

Závěrečná část práce se bude věnovat revolučním událostem, počínaje první ruskou revolucí v roce 1905, přes krátké funkční období Prozatímní vlády, až po nešťastný říjnový převrat v roce 1917. Církev ve všech případech hrála důležitou roli a změny se

jí výrazně dotkly. Zatímco carský režim nedokázal připustit myšlenku oddělení státu a církve, oba následující režimy ji naopak vehementně podporovaly. Nespokojenost věřících s církevním společenstvím, která se na přelomu století stupňovala, vyvrcholila s vládou bolševického režimu. Napříč celým prvním desetiletím řešila pravoslavná církev otázku návratu k patriarchálnímu uspořádání a na pozadí změn se tato potřeba stále prohlubovala. Reformy, o něž církev za vlády starého režimu usilovala, a jejichž uskutečnění se po demokratizaci Ruska jevílo nadějně, pohřbil nástup bolševiků k moci. Náboženství vyvstal nový problém, jehož rozsah neměl v dějinách obdoby.

1 Pravoslavná církev v carském Rusku

1.1 Stručná historie pravoslaví v Rusku

Ruská pravoslavná církev patří do rodiny východního ortodoxního křesťanství. Slovo ortodoxní se odvozuje od řeckého slova *orthos*, správný nebo pravý, a slova *doxa*, mínění nebo sláva. Na Západě je překlad výrazu „ortodoxní“ chápán ve smyslu „pravověrný“ a vyjadřuje konzervativní přístup k víře. Na Východě se naopak jeho význam ztotožňuje s českým překladem „pravoslaví“, tedy pravá oslava.¹ Dogma se v pravoslaví řídí pouze prvními sedmi ekumenickými koncily.² Pozdější usnesení západních koncilů odmítá.

Počátky ruského křesťanství se datují do období Kyjevské Rusi, kde jako první přijala křest kněžna Olga. Samotné pokřesťanštění Rusi se datuje do roku 988, kdy je pokřtěn kníže Vladimír a brzy na to v Dněpru i kyjevský lid. Podle řecko-byzantské tradice se hlavou ruské metropolitní církve stal konstantinopolský patriarcha. Ruská církev se zcela přizpůsobila byzantskému typu. Až nadvláda Zlaté hordy v období 13. až 16. století přispěla k tomu, že se od Byzance vzdálila³ a začalo se utvářet typicky ruské mystické náboženství.⁴

Systém podřízenosti konstantinopolskému patriarchovi narušily v 15. století snahy basilejského koncilu o sjednocení západní a východní církve. Moskva poté odmítla přijmout metropolitu z Byzance a sněm biskupů si v roce 1448 zvolil vlastního zástupce. Na moskevské knížectví byla proto uvalena klatba, která trvala až do roku 1561, přestože v té době byla Konstantinopol už pod Osmanskou nadvládou. Samotný hierarchický systém konstantinopolského patriarchátu fungoval až do roku 1589, kdy byl založen moskevský patriarchát a prvním patriarchou se stal Jív „Posvětitel“. Patriarcha měl v Moskvě silnou pozici. Zejména v období přelomu 16. a 17. století, kdy se na carském trůně vystřídali slabí i falešní panovníci. V roce 1613 nastoupila na ruský trůn dynastie Romanovců, čímž došlo k opětovnému posílení carské moci a oslabení vlivu patriarchy.

¹ FILIPI 1996, 19.

² Koncil v Nicaji roku 325, Konstantinopoli roku 381, Efezu roku 431, Chalcedonu roku 451, Konstantinopoli roku 680 a Nicaji roku 787.

³ AMBROS 2015, 175.

⁴ Symbolické projevy pravoslaví jsou patrné napříč církví, dokazuje to podoba mše i odraz v umění. Spojení církve a ruského lidu je v porovnání se Západem pozoruhodné. Pravoslavný věřící vychází, více než z církevního učení, z prožitku a účasti na bohoslužbě.

Konec nezávislosti ruského patriarchy souvisí s pronikáním evropských vlivů na východ. Už za Alexeje I. Michajloviče (1645-1676), v polovině 17. století, dochází k rozkolu mezi carem a hlavou pravoslavné církve. Patriarcha Nikon se natolik zhlédl v dominantním postavení papeže na západě, že sám usiloval o podobnou pozici v Rusku. Příliš profánní hodnostář byl proto roku 1666 sesazen. Jeho příklad je důkazem, že car již nestál o omezování své moci a dokázal si jí uhájít. Navíc v roce 1666 došlo ke schizmatu starověrců, kteří se uchýlili do lesů a hor, kde vznikaly rozkolnické kláštery. Starověrci nesouhlasili s reformami patriarchy Nikona a zůstali věrni starému náboženskému životu. V rozkolu sehrála velkou roli i nízká úroveň vzdělanosti a tmářské obřadnictví, poněvadž „v církevním životě měl obřad příliš velký význam. Pravoslavná religiozita nabyla v průběhu dějin podoby chrámové zbožnosti.“⁵ V roce 1700 využil car Petr I. (1682-1725) smrti patriarchy Adriana k tomu, aby další hodnostář již nebyl dosazen. Reformy, ač byly násilné, byly nevyhnutelné pro další rozvoj Ruska. Změny znamenaly i prohloubení rozdílu mezi lidovými vrstvami a panstvem. To, co napomohlo k vytvoření inteligence 19. století, uvrhlo ruský lid do náboženské skepse. Jako chabá kompenzace patriarchátu vznikl úřad administrátora, coby poradce v církevních záležitostech. I ten byl brzy zrušen a v roce 1721 vznikl Svatý synod (Nejsvětější synod), jako nejvyšší církevní úřad v Rusku. O rok později byl navíc do jeho čela jmenován ober-prokurátor. Šlo o de facto světskou funkci, kterou zprvu zastávali vysoce postavení důstojníci. Tím došlo k podřízení církve státu, respektive carovi a upevnění jeho samoděržaví. Car byl nejen neomezeným vládcem země, ale i jejím vlastníkem. Půda v Rusku patřila jemu nebo šlechtě, zatímco rolnictvu byla pouze „propůjčena“ k jejímu obdělávání. Úřednictvo, armáda a další příslušníci státního aparátu nesloužili zemi, ale carovi. Tento systém fungoval od panování Petra I. až do roku 1905. Změnu přinesly akorát reformy v 19. století, jako bylo zrušení nevolnictví⁶ a právo na osobní vlastnictví, moc cara to ale nijak neomezilo.

Synod v praxi znamenal ztrátu svobody církve, která byla do té doby reprezentována osobou patriarchy. Během 19. století se rozrostl o další úřednická místa a stále více odpovídal podobě ministerstva. Biskupové ztratili právo obracet se se svými dotazy přímo na panovníka a jediným jejich prostředníkem byl prokurátor. V jejich kompetenci bylo dohlížet na svou diecézi, pronásledovat heretiky a další protistátní živly.

⁵ BERĎAJEV 2003, 16.

⁶ V roce 1861 zrušil nevolnictví car Alexandr II. ukazem *O nejmilostivějším darování nevolníkům práv svobodného rolnického stavu a o tom, jak budou zaopatřeni*.

Ruské církvi se nevyhnula ani západoevropská reformace. Od 17. století byly na bohosloveckých školách užívány symbolické knihy, jejichž text nebyl, ve většině případů, předmětem diskuzí. Studenti k nim museli přistupovat s autoritou, neboť „byly konfesně laděnou teologií považovány za výraz oficiálního vyznání víry a učení křesťanských konfesí.“⁷ Autoři byli ovlivněni protestantismem i neoscholastickou tradicí. Vedle toho existoval v Rusku vlastní proud patristicko-byzantské tradice. Jejich syntézou došlo k rozvoji charakteristické pravoslavné teologie. S autoritou symbolických knih souvisel také rozvoj ekleziologie. Výuka na školách se začala opírat o západní neoscholastiku, stávala se intelektuálnější a systematictější. Proti tomu stál církevní život v praxi, který vycházel z patristické tradice⁸ a zůstával nadále silně eucharistický.

Během Napoleonských válek a po vzniku Svaté aliance (1815) došlo k dalšímu posílení církevních vztahů mezi Východem a Západem. Počátkem 19. století byly zakládány nové instituce (roku 1804 „*Biblická společnost*“⁹) a otevírány modernější duchovní akademie.¹⁰ Do národního jazyka se překládaly klasické patristické texty i samotná Bible, na níž pracoval moskevský metropolita Filaret Drozdov.¹¹ Patristika se celkově stala znovuobjeveným tématem. Ruští autoři vydávali komentáře i kritiky k textům církevních otců. Době se přizpůsobila i ekleziologie. Její vědecké pozadí bylo stále patrnější a promítalo se i v teologické výuce na univerzitách a akademiích.

Od počátku 19. století docházelo v Rusku ke kulturním, politickým i náboženským změnám, které následovaly osvícenské hnutí na Západě. Podíl na tom nesla nově utvářená ruská inteligence, k jejímuž vzniku napomohl na přelomu 30. a 40. let¹² rozkol dvou antagonických směrů: západníků a slavjanofilů. Přelomovým se stal rok 1836, kdy časopis „*Těleskop*“ otiskl List Petra Čaadajeva o jeho pesimistickém přístupu k Rusku. Zapadníci viděli budoucnost země v přizpůsobení se západoevropským vzorům, zatímco slavjanofilové velebili jedinečnost a lidovost Ruska. Byly to převážně Petrovské reformy, které představovaly jádro sporu. Zapadníci a slavjanofilové předznamovali vývoj pro další století, kdy si inteligence bude pokládat otázku: následovat západní vzor nebo zachovat izolaci Ruska?

⁷ AMBROS 2015, 27.

⁸ Patristika se zabývá vývojem křesťanské teologie a literatury v prvních stoletích, je nazvaná podle církevních otců (patres).

⁹ AMBROS 2015, 181.

¹⁰ Po reformě školského systému v roce 1809 vznikají nové bohoslovecké akademie: 1809 v Petrohradě, 1814 v Moskvě, 1819 v Kyjevě, 1842 v Kazani.

¹¹ AMBROS 2015, 181.

¹² MESNJANKINA 2003, 9.

Od 60. let vstupovaly mezi inteligenci i nešlechtické vrstvy obyvatel, převážně s radikálním přístupem. Formovaly se kroužky jako marxisté, nihilisté nebo anarchisté, které zavedly ruskou inteligenci do pozitivismu, a přispěly k nárůstu ateismu. Na přelomu století se opět zrodily snahy o renesanci náboženství. Otcem tzv. nábožensko-filosofického hnutí byl Vladimir Sergejevič Solovjov¹³ (1853-1900), ovlivněný slavjanofily a zejména jejich literárními představiteli Fjodorem Michajlovičem Dostojevským (1821-1881) a Lvem Nikolajevičem Tolstým (1828-1910). V. Solovjov si uvědomoval současnou krizi náboženství, o němž píše: „*Tvrdím, že dnešní odpůrci náboženství mají pravdu, neboť současný stav samotného náboženství vzbuzuje odpor a náboženství v dnešní době není tím, čím by mělo být.*“¹⁴ Kritizoval mravní i duchovní nestálost společnosti, která se podle něj soustředila na příliš nepodstatných věcí a náboženství, „*místo aby bylo vším ve všem, krčí se v malém a odlehklém koutku našeho niterného světa, je jedním z mnoha rozličných zájmů, které se dělí o naši pozornost.*“¹⁵

Solovjov hledal inspiraci v katolictví, snažil se dát „*humanistické zkušenosti náboženský smysl.*“¹⁶ Jinak řečeno: spojit racionální katolický přístup s živou tradicí ruské teologie. Ústředním tématem jeho filosofie se stalo bohidství. Věřil, že by se v lidech měla odehrát stejná syntéza lidství a božství jako v Ježíši Kristu. K tomuto cíli je nutná aktivní účast člověka, která však podle V. Solovjova v pravoslaví chyběla. Proto usiloval o „*osvobození teologie od abstraktního dogmatismu a náboženské pravdy oddělené od obsahu vnitřního života jako takového.*“¹⁷ Výsledkem měla být interakce katolictví a pravoslaví, přesněji řečeno spojení jejich předností. V. Solovjov prosazoval tzv. praktické křesťanství, v němž mělo náboženství spolupracovat s vědou a filosofií.

Protože materialistické kruhy inteligence byly početnější, neznamenal tento směr ve vývoji země žádný zvrat. Úroveň filosofie upadala pod vlivem materialismu a pozitivismu. Filosofické myšlenky začaly podléhat zájmům proletariátu a rolnictva. Neptaly se po pravdě, nýbrž po užitku a prospěchu. Vědecký pozitivismus byl využit „*pro upevnění říše sociální spravedlnosti a pro konečné zničení těch metafyzických a náboženských idejí, na nichž se podle dogmatického předpokladu inteligence zakládá*

¹³ Vladimír Sergejevič Solovjov se narodil v roce 1853 v Moskvě. Rodina ho od dětství vedla ke vzdělání a náboženství. Jeho dědeček byl protojerej, který v něm formoval hluboké duchovní citění. Během svého života Solovjov prožil několik mystických zážitků, při nichž se setkává s Boží Sofií. Sofie neboli Moudrost se stává jednou z jeho stěžejních filosofických myšlenek. Zemřel v roce 1900.

¹⁴ SOLOVJOV 2000, 44.

¹⁵ SOLOVJOV 2000, 45.

¹⁶ BERĐAJEV 2003, 88.

¹⁷ AMROS 2015, 30.

říše zla.“¹⁸ Idea spravedlnosti za každou cenu a ateistické přesvědčení ovlivnily mladou generaci inteligence, která se začala radikalizovat. Její členové pocházeli převážně z nižších tříd (učitelských, obchodnických, lékařských, ale i kněžských rodin). Jen malý okruh pokračovatelů V. Solovjova stál na počátku století proti nově nastupujícím myšlenkám socialismu a heroicky se pokusil o záchranu náboženství.

1.2 Situace v Pravoslavné církvi na počátku 20. století

Bezmála první dvě desetiletí 20. století je pro Rusko charakteristická vláda posledního cara Mikuláše II. (1894-1917). Nastoupil na trůn po smrti svého otce Alexandra III. (1881-1894) v roce 1894, v pouhých 26 letech. Přestože se na tuto povinnost připravoval celý život, svou neschopnost vládnout si uvědomoval. Mladý car byl uzavřený, nedůvěřivý, pevně ctil tradice a jeho okolí jej považovalo za neupřímného člověka. Mikuláš věřil, že panovník je pomazaný Bohem a tohoto práva se odmítal vzdát. Krátce po nástupu na trůn proto své okolí ujistil, že současný samoděržavný systém nehodlá měnit a nezměněný ho předá i svému nástupci. Rusko tak nadále zůstávalo autokratickou zemí a zaostávalo za ostatními moderními státy. Bylo jedinou evropskou mocností, kde byla monarchie zcela autokratická, neměla parlament, ani ústavu.

Politický systém ale nebyl jediným, kde země stagnovala. Průmyslová revoluce dorazila do Ruska téměř o sto let později než do jiných částí světa. Jejím rozvoji přispěl zejména rok 1861, kdy car Alexandr II. (1855-1881) zrušil nevolnictví. Největší rozmach hospodářství přišel až v 90. letech 19. století, kdy úřad ministra financí zastával hrabě Sergej Witte (1849-1915).¹⁹ Svou politiku prosazoval tvrdě a na úkor nejnižších tříd. Země se hospodářsky rozvíjela a vzkvétal také kapitalismus, přesto podnikání zůstávalo v rukou nejbohatší vrstvy obyvatel. Téměř neexistovaly malé podniky, ani střední třída. Rozdíly mezi bohatými a chudými byly propastné. Sociální úroveň venkova a dělnické třídy byla otřesná. Tato extrémní nerovnost obyvatelstva vedla ke stále většímu oddalování prostého lidu od svého „tatíčka“ cara i jemu podřízené pravoslavné církve. Rolnictvo žilo téměř stejným životem, jako ve středověku. Ruský rolník nebyl vlastenec, žil zcela a výhradně pro sebe a svou rodinu.

¹⁸ MESNJANKINA 2003, 28.

¹⁹ ZUBOV 2014, 78-80.

Neměl prakticky žádný soukromý majetek, hospodařil v rámci občiny, která disponovala půdou a tu rolníkům přidělovala. Politickou situaci venkov neznal, ani o to neusiloval. Navíc se mezi rolnictvem stále silněji šířil nezájem o boží i světské zákony, rouhal se a ze sociální krize obviňoval nejen stát, ale i církev.²⁰

Jednou z osobností, o kterou opíral svou vládu už Alexandr III. a poté i Mikuláš II., byl nejvyšší prokurátor Svatého synodu Konstantin Petrovič Pobědonoscev (1827-1907).²¹ K. I. Pobědonoscev byl jedním z Mikulášových vychovatelů. Přednášel mu o politické situaci a byl to právě on, kdo mu v roce 1895 sepsal stručný, leč jasný projev o zachování samoděržaví: „*At' však všichni vědí, že věnuji všechny své síly blahu lidu, ale základy samoděržaví budu hájit právě tak pevně a nezměnitelně, jako to činil můj nezapomenutelný otec...*“²²

Konstantin Pobědonoscev byl zpátečnický a konzervativní, přesvědčený vlastenec, který viděl sílu v prostotě národa. Jeho názory hraničily s tmářstvím. Za klíčové považoval negramotné masy, slepě opakující slova bohoslužby, aniž by jim rozuměly nebo jí chápaly. Právě tuto prostou víru lidu uznával. Vážil si venkova i jeho duchovních, poněvadž ti vedli své naivní ovečky k čisté víře a nepodporovali jejich intelektuál nebo abstraktní myšlení. Jak píše ve svých statích: „*Kde není víra, na čem tam utvrdit smysl pro povinnost a vědomí odpovědnosti – základ všech mravních motivací a vůle? Samotné náboženství je pravidlo života, neustálá připomínka člověku, že je Bůh...duchovní autorita, která utvrzuje povinnost člověka k Bohu a bližnímu. To nemůže být nahrazeno žádným morálním učením.*“²³

Svému přesvědčení přizpůsobil i národní školy, jejichž účelem nemělo být překročení základních principů společnosti. Žáci se měli připravit pouze na život v jejich sociálním prostředí. Změnám podrobil i náboženské vzdělání. Během 25 let²⁴ svého působení v Synodu rozšířil počet farních škol ze 4 tisíc na 43 tisíc, kde převážnou část výuky tvořilo náboženství, církevní slovanština a zpěv.²⁵ Kvůli strachu z pronikání osvícenských myšlenek odmítal provést obrodu a modernizaci církve. Lpěl

²⁰ TEREŠČUK 2006, 129.

²¹ ŠVANKMAJER/VEBER/SLÁDEK/MOULIS 1995, 278.

²² VEGER 2000, 26.

²³ „Где нет веры, там на чем утвердить чувство долга и сознание ответственности - основу всякого нравственного побуждения и воли? Религия одна есть правило жизни, непрестанное напоминание человеку, что есть Бог... духовный авторитет, на коем утверждается обязанность человека к Богу и ближним. Этого не может заменить никакое нравственное учение.“ In: POBEDONOSCEV/PROKOROV 2001, 437.

²⁴ Úřad vrchního prokurátora zastával v letech 1880 až 1905, tedy již za vlády Alexandra II.

²⁵ VEGER 2000, 59.

na patriarchálním uspořádání, jež mělo být zachováno. K autoritám církve a bohosloví se stavěl negativně, až bázlivě. Byl pevně přesvědčeným zastáncem státního dohledu nad církví a úřad prokurátora tomu odpovídal. Ze své funkce dohlížel na jmenování biskupů, měl právo veta proti rozhodnutí kněžského synodu a jen zřídka církevním hodnostářům ustupoval.

K roku 1890 se hlásilo k pravoslavné víře kolem 72 milionů Rusů²⁶ a jejich počet se zvyšoval. Avšak množství církevních institucí, zejména klášterů, se snižovalo. Ubývalo i duchovních, nicméně řeholníků v kláštorech přibývalo.²⁷ Kněžská dráha se stala rodinnou tradicí. Semináře navštěvovaly většinou děti duchovních, kterým bylo kněžství společensky předurčeno. Stále častěji se však stávalo, že se seminaristé na konci studia nenechali vysvětit a využili získané vzdělání k jinému uplatnění. Ti, co zůstali, konali tak spíše z nouze a ze strachu. Často pak opouštěli seminář melancholičtí a bez víry. Tomu poté odpovídal nepoměr přírůstku obyvatel a duchovenstva: „*Mezi lety 1825 a 1914 počet pravoslavných obyvatel vzrostl třikrát, zatímco počet duchovenstva se prakticky nezměnil.*“²⁸ Tento problém se netýkal černého duchovenstva v kláštorech, to s prostým venkovským knězem kontrastovalo. Vysocí hodnostáři a představení klášterů žili v přepychu, vždyť kláštery disponovaly bohatstvím v podobě movitých cenností, půdy, ale i průmyslových podniků. Plat metropolity a archijereje činil ročně 30 až 50 tisíc rublů, kyjevského metropolity dokonce 100 tisíc rublů.²⁹

Přestože pravoslavných věřících přibývalo, ať už s rozvojem populace nebo misiemi u jinověrců³⁰, jejich důvěra v církev jako instituci klesala. Jednou z příčin byla lhostejnost církve vůči chudobě a potřebám lidu. Duchovní většinou působili v oblasti, ze které sami stavovsky pocházeli. Tak zůstal prostý venkovský pop ponechán v bídě se svou farností a bez jakýchkoli kulturních hodnot či finančních prostředků.³¹ Vesnice chtěla na svém duchovním hlavně ušetřit, proto se od něj neočekávalo, že bude příliš vzdělaný, stačilo, „*že neponechá kostel bez zpěvu.*“³² Samotný duchovní byl však na darech farníků závislý. Navíc se stávalo, že kvůli nedostatku kvalifikovaných kněží,

²⁶ VEBER 2000, 61.

²⁷ V roce 1738 existovalo v Rusku 938 klášterů, v nichž působil 14282 řeholníků a řeholnic. K roku 1890 to bylo jen 724 klášterů, ale 40 286 duchovních. In: VEBER 2000, 61.

²⁸ SLÁDEK a kol. 2009, 147.

²⁹ ZUBOV 2014, 93.

³⁰ Speciální misionářská vládní společnost se zasazovala o obrácení jinověrců na pravoslavnou víru. Na přelomu století takto „napravila“ ročně až 20 tisíc osob. In: VEBER 2000, 59.

³¹ Roční plat duchovních činil průměrně: 300 rublů u faráře, 150 rublů u diakona a 100 rublů u dáčka. In: ZUBOV 2014, 93.

³² VEBER 2000, 64.

byli do farností dosazováni „*přestárlí diákoní a nedostudovaní nebo zcela nevzdělání žalmisté, také zbožní laici a písmáci, neúspěšní úředníci a sesazení důstojníci.*“³³

Sám K. Pobědonoscev inicioval snahy o snižování náboženské úrovně. Prostý Rus podle něj nepotřeboval k životu znalost dogmat, ke spáse mu postačila jeho čistá naivní víra. Důsledkem byla nejenom nekulturnost společnosti, ale také nepevnost ve víře. Jak píše teolog Georgij Vasiljevič Florovskij (1893-1979): „...*pokora často pouze maskuje lhostejnost a dokonce malověrnost.*“³⁴ Poněvadž věřícím chyběl teologický výklad i pastýř, který by je morálně vedl, začali se od křesťanských hodnot odvracet. Nestalo se to v důsledku toho, že by svou víru ztratili, ale neznali její smysl, ani etickou hloubku. Metafyzika začala být nedůvěryhodná. Spásu a vyhlídky na věčný život vystřídalý myšlenky na rovnost společnosti v duchu materialismu. Tyto hodnoty nabízel lidem socialismus. I V. Solovjov se zamýšlel nad důvody, které vedly společnost z náruče církve do náruče tohoto hnutí, a poznamenává, že „*jak socialismus, tak pozitivismus nemá k náboženství ani přímo kladný, ani záporný vztah: pokoušejí se jen zaujmout prázdné místo, které po sobě náboženství zanechalo v životě a poznání dnešního civilizovaného lidstva.*“³⁵ Ti, kteří se od víry neodvrátili, raději vstupovali do protestantských církví nebo sekt.

Výsledkem nedostatečné náboženské výchovy byla na počátku století žalostná mravní úroveň společnosti. Křesťanské hodnoty a morální zásady se mezi lidmi vytrácely. Nejpatrnější byla situace u dělnické třídy a mládeže, u nichž mizel jakýkoli respekt k autoritám i zákonům. Od roku 1884 do roku 1900 se míra kriminality zvýšila o 48 % a násilné trestné činy dokonce o 171 %.³⁶ Země se setkala s fenoménem, který do té doby téměř neznala, tím bylo výtržnictví. Útoky proti lidem i majetku páchala spodina bezdůvodně a zejména v opilosti. Je však nutné brát v potaz, jaké podmínky panovaly v továrnách a podnicích. Proletariát v jejich prostředí rozhodně nemohl mít vzor křesťanské lásky a etického zacházení.

Jediným, kdo mohl situaci zvrátit, byla církev. Sama byla však svázána vnitřními problémy, zejména závislostí na synodálním uspořádání a státu. Georgij Vasiljevič Florovskij k problematice napsal: „*Skutečný zdroj ruské nemoci není v této přirozené proměnlivosti národního živlu, ale spíše v nevěře a nestálosti národní lásky.*“³⁷

³³ FLOROVSKIJ 2015, 580.

³⁴ FLOROVSKIJ 2015, 516.

³⁵ SOLOVJOV 2000, 46.

³⁶ ZUBOV 2014, 183.

³⁷ FLOROVSKIJ 2015, 603.

Florovskij odsuzoval ruské zpátečnictví a nedůvěru v teologii. Oproti K. Pobědonoscevovi neviděl budoucnost církve v prostotě venkovské víry, která byla tolik poznamenaná rozkolnickou tradicí, nýbrž v racionálním přístupu. Teolog měl být tím, kdo vyzvedne odkaz církevních otců a učiní z něj předmět myšlení a vzdělání. Jak napsal G. V. Florovskij: „*Překonat jej může jedině tvůrčí myšlenková schopnost teologa, pokud se vrátí k hloubce církve a nechá jej osvítit zevnitř. Tehdy se rozum usadí v srdci, a srdce prozře v rozumovém nazírání.*“³⁸ Podobný názor zastával i Lev Tolstoj, jenž usiloval o vzdělání vesnických mužiků a chtěl zabránit jejich sociálnímu úpadku. Nikolaj Berďajev o něm napsal: „*Jednu dobu se pokoušel být nanejvýš tradičním pravoslavným, aby mohl prožívat duchovní jednotu s pracujícím lidem.*“³⁹ Za své protistátní „*buřičství*“ byl Tolstoj v roce 1901⁴⁰ Svatým synodem exkomunikován z církve. Jeho vyobcování vyvolalo pobouření, protože byl jedním z mála, kdo se snažil o náboženskou obrodu v praxi.

Církev se pokusila o reorganizaci. Měla poslední šanci zabránit ruskému lidu od bohoodpadlictví a vyrvat jej z rukou socialismu. Nástrojem i společníkem se jí měla stát inteligence. Proto se od listopadu 1901 do března 1903⁴¹ uskutečnila Nábožensko-filosofická shromáždění, složená z představitelů obou stran. Předsedal jim rektor petrohradské Duchovní akademie, biskup Sergij, a patriarcha moskevský. K zástupcům církve patřil ještě biskup Antonij. Inteligenci reprezentoval například Dmitrij Merežkovskij nebo Vasilij Rozanov ad. Nicméně každá ze stran očekávala od setkání něco jiného. Zatímco církve se rozhodla uskutečnit plán na obrodu víry ve společnosti a pojala shromáždění jako svou misi, inteligence usilovala nejprve o změnu v církvi samotné. Inteligence vyčítala církvi zahleděnost do posmrtné sféry: „*Církev hlásá nebeské, avšak nepečuje o pozemské.*“⁴² Řada jejích argumentů vycházela z myšlenek Vladimira Solovjova, zejména jeho náboženského společenství, zakládajícím se na pravoslavných a katolických přednostech. Řešila se i současná témata, jako bylo vyloučení L. Tolstého z církve. Pod vlivem V. Rozanova se jednalo o otázkách sexuálních nebo vztahu křesťanství ke společenskému životu. Tématy bylo manželství, kultura, uspořádání společnosti a další, která konzervativní církevní hodnostáře uváděla do rozpaků. Hovořilo se i o možnosti vzniku nových dogmat či

³⁸ FLOROVSKIJ 2015, 609.

³⁹ BERĎAJEV 2003, 166.

⁴⁰ ŠVANKMAJER/VEBER/SLÁDEK/MOULIS 1995, 281.

⁴¹ Uskutečnilo se 22 shromáždění. Záznamy z nich poté vycházely (celkem 20) v časopise *Nová cesta*, dokud nebylo jejich vydávání zakázáno. In: FLOROVSKIJ 2015, 569.

⁴² FLOROVSKIJ 2015, 570.

norem. V této otázce se účastníci opět rozcházel. Jedni zastávali názor, že dogma nebude přibývat, a nebudou ani odkryta další jeho tajemství. Druzí naopak věřili v dogmatický vývoj a odhalování pravdy.

Kladené otázky a předkládaná témata měla nakonec větší význam než celkový výsledek shromáždění. Střetla se konzervativnost a neústupnost církevních představitelů s nepřilíš zainteresovanými představiteli inteligence. Ukázalo se, že literáti nebyli přilíš způsobilí k řešení sociálních problémů. Přesto znamenal nový přístup církve ke společnosti úspěch. Konečně se začala zabývat vnitřními problémy namísto neustálého vymezování se vůči starověrcům a dalším konfesím. I když tato snaha na počátku století vyzněla do prázdna.

1.3 Mikuláš II. a „svatí“ muži na carském dvoře

Mikuláš II. byl hluboce věřícím člověkem. Věřil, že panování mu bylo svěřeno od Boha a jemu jedinému se také bude zodpovídat. Tyto tendence sdílel i se svou manželkou Alexandrou Fjodorovnou (1872-1918)⁴³, která, přestože pro ni konverze k pravoslaví nebyla jednoduchá, se na novou víru stále více upínala. Po matce měla sklony k mysticismu a pravoslavná církev se svou symbolikou a silným duchovním prožitkem jí nabízela plnou náruč. O to hůř carský pár vnímal znamení, která jim předpovídaly události ze svatebních a korunovačních oslav. Zejména tragédie na Chodynce, kde bylo ušlapáno přes tisíc lidí. Alexandra zůstala pro ruský lid „nevěstou, která přišla za rakví“. Její víra v nadpřirozeno se s postupem let měnila ve fanatismus. Důvodem byl stále nepřicházející následník trůnu. Po čtyřech dcerách považovala boží zázrak za jediné řešení a vložila se do rukou „svatých mužů“.

Tehdejší autoritou pravoslavné církve a zároveň Pobědonoscevovým oponentem byl velmi oblíbený Ioann Kronštadtský (1829-1909).⁴⁴ Díky léčitelským schopnostem a duchovnímu zápalu se i přes prokurátorovu nelibost dostal do nejvyšší petrohradské společnosti. Byl dokonce přítomen u lůžka umírajícího Alexandra III., který pro něj osobně nechal poslat, a účastnil se liturgie při korunovační mši nového cara v Uspenském chrámu v Moskvě.⁴⁵ Jeho popularitu i množství darů, které dostával na pomoc chudým, sledovala oficiální církev s nelibostí. Revolucionáře zase provokoval svým konzervativním přístupem k samoděržaví, poněvadž spojení trůnu a církve považoval za carovo svaté právo.⁴⁶ Přesto si uvědomoval nebezpečí, které monarchii hrozilo, a modlil se za carovo procitnutí: „*Pane, nechť se vzbudí spící car, přestal konat svou vládu; dej mu odvahu, moudrost, předvídavost.*“⁴⁷

Otec Ioann měl dar léčivé modlitby. Před lety uzdravil carevninu důvěrnici Annu Vyrubovovou i členku přední petrohradské rodiny Zinaidu Jusupovovou. Před svou

⁴³ Alix Hesenská (1872-1918). Po svatbě přijala jméno Alexandra Fjodorovna. Byla nábožensky založená a konverze k pravoslaví pro ni byla těžká. O to více později podléhala pravoslavné mystice. S Mikulášem měla pět dětí. Po čtyřech dcerách konečně porodila syna. Carevič Alexej však trpěl hemofilií a tato nemoc ovlivňovala nejen carskou rodinu, ale i politické záležitosti.

⁴⁴ Ioann (Jan) Kronštadtský (1829-1909). Celým jménem Jan Iljič Sergejev. Patřil k bílému duchovenstvu a byl klíčnický chrámu sv. Ondřeje. V Kronštadtu, kousek od Petrohradu, kde žila hlavně chudina, se věnoval duchovní a charitativní činnosti.

⁴⁵ FIRSOV 2003, 85.

⁴⁶ LACHMANOVÁ 2014, 14.

⁴⁷ „Господи, да воспрянет спящий Царь, переставший действовать властью своею; дай ему мужество, мудрость, дальновидность“ <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/2341>, vyhledáno 3. 3. 2017.

smrtí ho vyhledávali lidé všech vyznání, neodmítl katolíky, luterány, muslimy ani Židy.⁴⁸ Do svého paláce jej zvaly i černohorské princezny Milica a Anastázie⁴⁹, i samotná carská rodina. Ioann Kronšadtský rozmlouval s carskou rodinou o duchovních otázkách a vyprávěl jim také o Serafimu Sarovském (asi 1759-1833). Světcův život zbožnou carevnu Alexandru okouznil a vyvinula veškerý vliv a energii k uskutečnění jeho kanonizace. Poutě do Sarova v roce 1903 se poté carská rodina také zúčastnila a strávila zde tři dny v modlitbách. Carevna Alexandra se dokonce vykoukala v posvátném jezírku s prosbou o syna. Svatý Serafím se stal oblíbencem epochy a obracela se k němu i ruská inteligence. Duchovní založení cara a carevny ovlivnilo náboženský život celé země. Jejich vláda zastínila předchozí zejména v počtu svatořečených.

Otec Ioann byl však příliš vytížený povinnostmi vůči zástupům potřebných a nemohl carevně poskytnout pozornost, o níž usilovala. Její situace začali proto zneužívat i podvodníci. V naději, že konečně našla pravého ruského divotvorce, začal být k carské rodině zván mystik a asketa Feofan (1875-1940). Byl inspektorem petrohradské Duchovní akademie a stal se Alexandřiným zpovědníkem. Jeho upřímnost však nemohla konkurovat prohnáním šarlatánům, kteří mu předcházeli. V roce 1904 se carevna dočkala syna. Její neštěstí však dosáhlo vrcholu, když se u vymodleného careviče projevila hemofilie. Tehdy nadobro propadla hysterii, kterou utišila pouze zázračná moc starce Grigorije Rasputina (1869-1916).

Rasputin v Petrohradě pobýval u biskupa Sergije⁵⁰, tehdejšího rektora Duchovní akademie, kde se seznámil i s Feofanem.⁵¹ Sibiřský mužik na něj udělal velký dojem a přesvědčil ho o svém prorockém daru, zpočátku zaujal dokonce i samotného otce Ioanna. G. Rasputin pocházel ze sibiřské vesnice Pokrovskoje v Tobolské gubernii. Už od mládí hodně pil, rval se a kradl. Ve 28 letech u něj došlo k „obrácení“. Začalo jeho putování po kláštrech v okolí Tobolsku. Poutnictví mělo v Rusku silnou tradici, vesničané podnikali poutě po svatých místech, aby se pomodlili u ikon a svatých ostatků. Cílem Grigorijova putování byl verchoturský klášter svatého Mikuláše, kde byly uloženy ostatky svatého Simeona Verchoturského. Putoval i po místech, která kdysi navštívil svatý Serafím, včetně Sarovského kláštera. Na své cestě se setkal

⁴⁸ FIRSOV 2003, 176.

⁴⁹ Milica a Anastázie pocházely z černohorské knížecí rodiny. Obě se provdaly za romanovská velkoknízata - bratry Petra Nikolajeviče a Nikolaje Nikolajeviče.

⁵⁰ Biskup Sergij byl rektorem Duchovní akademie v Petrohradě. Předsedal nábožensko-filosofickým shromážděním a v roce 1942 zastal funkci patriarchy vší Rusi, která byla za Stalínova režimu obnovena.

⁵¹ TEREŠČUK 2006, 52.

i s chlystovským učením, z něhož byl později obviňován.

Přes Feofana vedla k carské rodině už jen krátká cesta. Nejprve byl Rasputin seznámen s princeznou Milicou, která o zázračném poutníkovi ze Sibíře vyprávěla carevně a ta se s ním pochopitelně toužila setkat. Carský pár se s Rasputinem poprvé setkal 1. listopadu 1905 u černohorských princezen a později už je mužik kontaktoval sám. Alexandra Fjodorovna věřila, že Rasputin byl vzkříšený svatý Serafím, s nímž měl mnoho společného. Byl jediným, kdo dokázal zmírnit carevičovy bolesti, a protože svého syna bezmezně milovala, nepřicházelo v úvahu, aby Rasputin z jejich života zmizel. Proto každý, kdo se proti němu postavil, brzy ztratil přízeň carského páru. Tento osud nakonec potkal i černohorské princezny.

Naopak přátelé z jeho vlivu profitovali. Když byl v roce 1909 otec Feofan, tehdy již rektor akademie, jmenován biskupem, zaznívaly názory, že mu ke kariéře napomohl právě vztah k Rasputinovi. To však biskup odmítal a odvolával se na vlastní zásluhy. Brzy se však k Feofanovi začaly dostávat znepokojivé informace o Rasputinových prostopášnostech. Nepřístojné chování k ženám asketického Feofana pobouřilo. Snažil se přesvědčit cara i carevnu o jeho zkaženosti, ti ho však odmítli vyslechnout a nakonec byl Feofan přeložen z Petrohradu na Krym.

Saratovský biskup Germogen⁵², jenž podporoval Feofanovu biskupskou kandidaturu, patřil také do okruhu známých Rasputina. Germogen byl konzervativní monarchista. Nesouhlasil s církevními ústupky, které po revoluci 1905 vešly v platnost, a kritizoval řadu pokrokových usnesení Synodu. Navíc začal z Krymu dostávat od svého bývalého chráněnce naléhavé dopisy o Rasputinově skutečné povaze. Poté, co se neúspěšně pokusil Rasputina konfrontovat, obrátil se i on přímo na cara. Stejně jako Feofan docílil pouze toho, že upadl v nemilost a byl na carův příkaz poslán do kláštera.

Rasputin se stal šedou eminencí Ruska. Jeho vliv na carevnu začal být brzy pociťován i v politice. Pokud se mu některý člen vlády nezamlouval, obratně svůj pocit sdělil carevně a ta názor „Jejich Přítele“ vnukla manželovi. Kromě střídání ministerských předsedů, byla i církevní a synodální hierarchie složená z „Rasputinova kroužku“.⁵³ Během Velké války, kdy se car uchýlil na frontu, vládla zemi Alexandra a Rasputin. Mezi poddanými se dočkala ještě větší nenávisti než dosud, čemuž

⁵² Biskup Germogen (1858-1918). Po únorové revoluci 1917 byl jmenován biskupem Tobolské gubernie. V létě 1918 byl bolševiky zavražděn.

⁵³ Například tomský arcibiskup Makarij povýšil na moskevského metropolitu, kandidát bohosloví Damanskij, u něhož Rasputin bydlel, se stal zástupcem vrchního prokurátora a senátorem, a petrohradským metropolitou se stal Pitirim, který byl ještě jako tulský biskup obviněn z krádeže církevního majetku a chlystovství.

nepomáhal ani její německý původ. Carovi bylo dokonce navrhováno, aby svou ženu zavrhl a umístil do kláštera. O několik let později si otec Sergej Bulgakov poznamenal do deníku: „*Rasputin – to je jed a meč, kterým bylo zevnitř poraženo samoděržaví.*“⁵⁴ Na konci roku 1916 byl Rasputin zavražděn Felixem Jusupovem a dalšími z okruhu carových blízkých.⁵⁵

A jak mohl obyčejný ruský mužik proniknout až do srdce ruské monarchie a zevnitř jí rozložit? Vinu na tom nesla absence církevní hierarchie a zejména její autority. Nikdo z tehdejších hodnostářů neměl moc, aby mohl Rasputinův vliv omezit. Ten, kdo se ho pokusil znevážit, okamžitě ztratil panovnickovu přízeň. Mikuláš byl pod příliš velkým vlivem Alexandry a Rasputina, čímž odhalil svou slabost, kterou by car vši Rusi neměl projevit. Sibiřský mužik měl zůstat jejich soukromou záležitostí. Jak poznamenal S. Bulgakov ve svém deníku v únoru 1923, kdy dočetl uveřejněné dopisy bývalé carevny: „*A nikdo není vinen: ani oni, neboť upřímně chtěli dobro, ani ti, kteří je svrhli, neboť takovou vládu (Rasputinovu) skutečně nebylo možné připustit v době války...*“⁵⁶

⁵⁴ BULGAKOV 2011, 121.

⁵⁵ Na vraždě se podíleli i členové carské rodiny, sám Jusupov měl za manželku carovu neteř.

⁵⁶ BULGAKOV 2011, 125.

1.4 Snahy o záchranu náboženství - filosofové „Stříbrného věku“

Pravoslavná církev je v kontextu reformy vnímána jako konzervativní a neměnná organizace, přičemž poslední velkou přeměnou prošla za vlády Petra I. a ve srovnání s katolickou reformací značně zaostávala. Až přelom 19. a 20. století vnesl do statického pravoslaví nový proud, označovaný jako „náboženská renesance“. Průkopníky „moderního“ pravoslaví se stali ruští intelektuálové té doby, rozčarování situací, která v soudobé společnosti panovala. Obrodou neprošlo pouze náboženství, své nové pojetí získala také literatura, výtvarné umění a další sféry společenského života. Pod vlivem symbolismu se inteligence obrací k náboženství, jako k nevyčerpatelnému zdroji mystiky a symboliky. Avšak církevní zaostalost a tmářské obřadnictví u většiny z nich vyvolalo akorát skepsi. Zformovalo se tedy uskupení filosofů a teologů, kteří se pokusili o duchovní obnovu země, jež je souhrnně označována jako „Stříbrný věk“.⁵⁷

Přestože nábožensko-filosofické shromáždění bylo předčasně ukončeno zásahem státní moci a nedosáhlo zjevných výsledků, stalo se náboženství téměř módním tématem. Jak uvádí S. Bulgakov: „*Vždyť ruská „vzdělaná“ společnost si náboženské otázky (i přes její obrovskou a nesrovnatelnou důležitost a palčivost) až donedávna prostě nevšímala a nechápala ji a o náboženství se nezajímala vůbec nebo jen natolik, nakolik to souviselo s politikou nebo šířením ateismu.*“⁵⁸ Navštěvovala se tradiční svatá místa jako Sarovský a Solovecký klášter nebo Optinská poustevna. „*Všech se zmocnilo náboženské nadšení, byli plni náboženského zájmu a hledání, avšak scházelo jim skutečné náboženské znovuzrození.*“⁵⁹ I přes zkostnatělost pravoslaví začala část inteligence usilovat o návrat k církvi. Rozvíjelo se nábožensko-filosofické hnutí navazující na Vladimira Solovjova a Alexeje Chomjakova.⁶⁰ A. Chomjakov rozpracoval teologické myšlenky, založené na ideji *sobornosti*, jež by se dala zjednodušeně definovat jako jednota svobody a lásky. Chomjakov neuznával autoritu státu ani církve, autorita podle něj spočívá ve víře, pravdě a naději. Jeho myšlenka se zakládala na

⁵⁷ „Stříbrným věkem“ je označováno období zhruba od počátku století do bolševické revoluce. K jeho představitelům patřili například Vasilij Rozanov, Semen Frank, Nikolaj Berďajev, Sergej Bulgakov, Pavel Florenskij nebo Pjotr Struve.

⁵⁸ MESNJANKINA 2003, 58.

⁵⁹ BERĎAJEV 2003, 205.

⁶⁰ Alexej Chomjakov žil v letech 1804 až 1860. Pocházel z venkovské šlechtické rodiny. Vystudoval Moskevskou univerzitu, byl všestranně orientovaný, vyznal se v technických či matematických oborech, ale studoval také malířství a jazyky. Stal se vůdčí osobností slavjanofilství, které dokázal v diskuzích obratně obhájit. V polemice s Petrem Čadajevem vyzdvihoval tradiční ruskou ortodoxii. Zemřel na cholera.

duchovní svobodě a stala se charakteristickou pro pravoslavnou teologii na přelomu století. Předmětem hnutí bylo originální spojení filosofie a teologie. Filozofie zůstávala svobodomyšlná, přesto však založená na náboženské zkušenosti. Jednalo se o dokonalou teologicko-filosofickou symbiózu. V praxi to znamenalo, že se filosofové zabývali duchovními otázkami, jejich myšlenky měly náboženský charakter, a přesto nepodléhali církevní autoritě.

Jedním z představitelů nových *bohohledačů* byl Sergej Nikolajevič Bulgakov⁶¹ (1871-1944). Bulgakov byl charakteristickým příkladem doby: pocházel z kněžské rodiny, v níž se duchovní dráha dědila po několik generací. Po třech letech v semináři však ze své cesty sešel a stal se marxistou. Pod vlivem V. Solovjova a F. Dostojevského se navrátil k náboženství, stal se teologem ruské renesance počátku 20. století a nakonec dosáhl i kněžského vysvěcení. Právě církevní praxe, která se neslučovala s jeho představou, v něm vyvolala odpor k víře. Doufal v nalezení smyslu života, ale stav, jenž v pravoslaví panoval, mu jej nedokázal zprostředkovat. Jako mnozí další se uchýlil k materialistickému způsobu života. Ani zde nenalezl odpovědi na své otázky, nedokázal se smířit s představou, že celý svět je materiální povahy, na to byl příliš citlivý. Jeho cesta zpět k náboženství nebyla jednoduchá, nejprve „*musel být očištěn od falešných představ o Bohu a od pomýlené zbožnosti, která mu jednak neumožňovala pravou zkušenost s Bohem a jednak blokovala vlastní náboženský život.*“⁶² Životní zkušenosti poté ovlivnily jeho teologii. Ústřední ideou jeho myšlení bylo boholidství a sofiologie, která se stala předmětem kritiky. Myšlenka, že Sofie je obsažena ve Svaté Trojici, se v ruském ortodoxním pravoslaví neseťkala s kladným přijetím. Jako kněz nechtěl S. Bulgakov následovat své předchůdce, kteří ho na studiích od tohoto povolání odradili, proto si své poslání dlouze rozmýšlel. Svěcení dosáhl v roce 1918, v době, která kněžím nebyla příliš nakloněná a měla se stále zhoršovat. Bylo to právě nastolení bolševického režimu, které jej v tomto kroku utvrdilo. Dosud nesouhlasil s hierarchickým uspořádáním státní církve, ale reformy, které se po roce 1917 uskutečnily, ho naplnily optimismem. Nadšení z obrody církve ale brzy vystřídal strach. Bulgakov kritizoval revoluci, podle něj „*revoluce je pojem negativní. Nemá samostatný obsah, nýbrž je pouhým odmítáním toho, co ničí, a proto je smyslem revoluce pouze*

⁶¹ Bulgakov, podobně jako další příslušníci inteligence, musel odejít ze sovětského Ruska. Krátce pobýval i v Praze. Zemřel v exilu v Paříži.

⁶² SLÁDEK 2012, 127.

*nenávist a destrukce.*⁶³ Podmínky v Moskvě byly pro klérus i inteligenci stále těžší, Bulgakovovi hrozilo zatčení, a proto raději odešel na Krym. O tři roky později napsal Bulgakov ve svém deníku: „*Snil jsem o blaženosti kněžství, přitom nyní musím vypít hořkou číši strádání a bezmoci, navíc otrávenou malověrností. To, co se každý den děje všude kolem, je nenapravitelné a neodpuštělné.*“⁶⁴ V roce 1922 byl nucen emigrovat a přes Konstantinopol se dostal do Evropy. Skepticky sledoval snahy Vatikánu o sblížení s bolševickým režimem a plány na katolizaci Ruska. „*K Rusku a ruskému národu není možné se přiblížit beztrestně – tuto pravdu potvrzuje nyní celá západní Evropa a částečně také katolická církev,*“⁶⁵ psal S. Bulgakov ve svých zápiscích. Na rozdíl od jiných členů nábožensko-filosofického hnutí chtěl být více teologem než filosofem, přesto nedokázal tyto póly oddělit. Věřil v boholidství, v přítomnost božského principu v lidech.

Podobný osud jako Bulgakov měl i Nikolaj Alexandrovič Berďajev (1874-1948).⁶⁶ Jeho studentské nadšení marxismem vystřídal náboženský obrat, ovlivněný četbou Solovjova a Dostojevského. V roce 1908 vznikla z iniciativy N. Berďajeva nábožensko-filosofická společnost v Petrohradě a pod vlivem S. Bulgakova v Moskvě, kde byla příznačně pojmenována *Památce Vladimira Solovjova*. Svými myšlenkami navázala na shromáždění. Společnost byla charakteristická svým volnomyšlenkářstvím, které nepodléhalo oficiálním konvencím. Konaly se veřejné diskuze s velkou a rozmanitou návštěvností. Jejich představitelé se zasloužili o originální syntézu teologie a filosofie, která byla dosud striktně oddělována a „*začalo hledání skutečného pravoslaví.*“⁶⁷ Právě na jeho základě, respektive církevním, mohlo dojít k obrození národa. Inteligence ale zůstávala ve svých snahách sama, Synod se věnoval každodenním problémům a na řešení budoucnosti mu nezbyval čas. Sami vzdělanci nedokázali napravit špatnou situaci negramotných mužiků bez pomoci církve a jejích farností. Sergej Bulgakov si závažnost situace dobře uvědomoval, když napsal: „*Pouze církevní inteligence, schopná sjednotit původní křesťanství s osvíceným a jasným chápáním kulturních a historických potřeb*

⁶³ MESNJANKINA 2003, 71.

⁶⁴ BULGAKOV 2011, 42.

⁶⁵ BULGAKOV 2011, 146.

⁶⁶ N. A. Berďajev (1874-1948) pocházel ze šlechtické rodiny. Na studiích propadl myšlenkám Marxismu a kvůli své účasti v ilegálním spolku byl ze školy vyloučen. Právě zde se seznámil s dílem Dostojevského a Solovjova. Po roce 1922 byl nucen emigrovat a zemřel ve Francii.

⁶⁷ BERĎAJEV 2003, 213.

(což současným církevním činitelům tak často chybí), by odpovídala daným historickým a národním potřebám – pokud by se taková inteligence ovšem zrodila.“⁶⁸

V roce 1909 se malý kroužek kolem Solovjovova odkazu pokusil varovat společnost před hrozbou radikální inteligence vydáním sborníku *Věchi (Milníky)*. Liberální část inteligence si uvědomovala nebezpečí, které hrozilo z řad radikálů, usilujících o svržení monarchie v Rusku. Negativně vystupovaly také proti církvi a prosazovaly ateismus. Věchovští autoři stále věřili v duchovní obrodu společnosti, na jejíž uskutečnění ale zůstávali sami. „*Obrana víry nabývá se smutnou nevyhnutelností charakteru boje nejen proti inteligenci, nýbrž i proti osvětě – v situaci, kdy se osvěta ve skutečnosti šíří pouze prostřednictvím inteligence – a nástrojem obrany náboženství se stává tmářství.*“⁶⁹ Tím narážel Sergej Bulgakov na dva krajní fenomény v přístupu ke krizi ve společnosti: konzervativní a radikální. Ve svém článku kritizoval Nikolaj Berďajev současnou inteligenci a její vztah k filosofii: „*Láska k rovnostářské spravedlnosti, k obecnému dobru a k národnímu prospěchu ochromila lásku k pravdě a skoro úplně zničila zájem o pravdu.*“⁷⁰

Věchi pobouřily velkou část společnosti, druhá část inteligence, proletářsky orientovaná, reagovala kritickými a antitetickými sborníky. Pokračování „věchovského“ sborníku „*Z hlubin bezedných*“, které mělo vyjít v roce 1918, již neopustilo sklady a bylo zničeno.⁷¹ Věchi se ocitly v dalších desetiletích na seznamu zakázaných knih.

Poněkud odlišné životní cesty nalezneme u dalšího filosofa stříbrného věku, Pavla Florenského (1882-1937)⁷². Jeho otec byl železniční inženýr a sám Florenskij studoval matematicko-fyzikální fakultu v Moskvě. Přesto se nakonec stal duchovním. Měl širokou oblast zájmů, která zahrnovala jak technické, tak humanitní obory.⁷³ Právě studium přírodních věd mu mělo pomoci pochopit vztahy mezi vírou a vědou. V období první ruské revoluce sympatizoval s názory levicových radikálů. Byl spojován zejména s *Bojovným křesťanským bratrstvem*, do jehož periodik přispíval. Později byl čím dál více konzervativnější. V roce 1911 byl vysvěcen na kněze a mohl konečně proniknout

⁶⁸ MESNJANKINA 2003, 101.

⁶⁹ MESNJANKINA 2003, 101.

⁷⁰ MESNJANKINA 2003, 23.

⁷¹ MESNJANKINA 2003, 13.

⁷² Pavel Florenskij (1882-1937). Jeho nejvýznamnějším dílem byla kniha *Sloup a opora Pravdy*. Je psána formou dopisů a měla velký vliv i na Sergeje Bulgakova. Florenskij usiloval o návrat ke středověku a v tomto duchu také vystupoval. Oblékal se do prosté sutany a více než kněz, vystupoval jako mnich. Po revoluci byl nucen v technických oborech, kde uplatnil svoje všestranné vzdělání. Během pronásledování církve a inteligence ve 30. letech byl odsouzen k nuceným pracím v táboře v Solovkách a pravděpodobně v roce 1937 popraven.

⁷³ NYKL 2006, 190.

do hloubi pravoslaví, jako si přáli jiní příslušníci inteligence. Stylizoval se do role ortodoxního duchovního, podléhajícího byzantsko-středověkým pravidlům.⁷⁴ Pojilo ho přátelství se S. Bulgakovem, jemuž byl přítomen i na první mši po vysvěcení a který ho velmi obdivoval: „*On je samozřejmě výjimečný, on – zázrak lidského rozumu a génius – sám o sobě to ví a to jej osvobozuje od všech malicherností a shonu a dává mu sílu a vědomí vlastní nadlidské svobody.*“⁷⁵

Po revoluci měl Florenskij zakázáno se jakkoli nábožensky angažovat. Pracoval jako technik, střídavě byl zatýkán a vězněn. Ve 30. letech se dostal do bývalého kláštera na Soloveckých ostrovech, kde byl sověty zřízen pracovní tábor. Nejspíše v roce 1937 byl nedaleko Leningradu popraven, jeho hrob zůstal neznámý.⁷⁶

Ruská inteligence se skrze nábožensko-filosofické hnutí pokusila o zcela výjimečný jev – povznést ruskou společnost a její kulturu za pomoci církve. Její snahy však nenalezly dostatečně silnou oporu ani u církevních představitelů, ani ve vlastních řadách vzdělané vrstvy. Zatímco na Západě se v dobách osvícenství příslušníci inteligence od náboženství spíše odvraceli, v Rusku se na přelomu století velká část z nich k němu chtěla navrátit. Zatvrzelost a tmářství místního společenství jejich očekáváním otřásla. Veškeré naděje nakonec ukončila bolševická revoluce a vítězství radikální inteligence, která věchovské generaci už před lety vyhlásila válku.

⁷⁴ Berďajev ho považoval za stylizátora, který chce být až příliš ortodoxní a tradiční. In: BERĎAJEV 2003, 214-215; NYKL 2006, 197.

⁷⁵ BULGAKOV 2011, 61.

⁷⁶ SLÁDEK 2012, 117.

2 Náboženské menšiny v zemi

Vedle „oficiální“ Všeruské pravoslavné církve působily v carském Rusku i další jinověrné konfese. Katolické, židovské či muslimské obce patřily k tradičním a tolerovaným menšinám mnohonárodnostního státu, přesto musely čelit řadě omezení a diskriminací. Napříč tomu se setkáváme s fenoménem, který byl v takové míře na Západě nevídaný. Tím bylo rozkolnictví a sektářství, jehož vyznavači stáli mimo zákon. Řadu z nich ovlivnil svým asketismem starc Kapiton Danilovskij, jenž je považován za zakladatele hnutí tzv. *lesních starců*.⁷⁷ Otázkou jinověrců se v zemi nezabýval Svatý synod, jako v případě pravoslaví, ale Ministerstvo vnitra. Pravoslavná církev navíc pořádala misie, které měly za úkol tyto odpadlíky navrátit ke „správné víře“.

2.1 Starověrci

Největším rozkolem prošla pravoslavná církev v roce 1666, kdy se od oficiálního církevního proudu oddělili starověrci (označováni také jako rozkolníci, staroobřadníci nebo jedinověrci). Ti neuznávali nově zavedené reformy patriarchy Nikona, proto je církevní sněm z let 1666 až 1667 exkomunikoval a až do 20. století stáli rozkolníci mimo zákon. Byli přísně perzekuováni i pronásledováni. Za jejich víru jim hrozil trest vyhnanství, v některých případech i poprava. Řada starověrců raději zvolila dobrovolnou smrt, nejrozšířenějším způsobem těchto sebevražd bylo upálení. Uvádí se, že během prvních desetiletí se upálilo kolem 20 tisíc lidí.⁷⁸

Starověrci se řídili řadou pravidel a tradic z přednikoniánského období⁷⁹. Odmítali novou podobu literatury i bohoslužeb. Téměř se nestýkali s jinověrci, sňatek s člověkem jiného vyznání znamenal exkomunikaci a hanbu pro celou rodinu. Měli zakázáno účastnit se pravoslavných obřadů, hříchem byla i zpověď u pravoslavného kněze. Rozkolnická pravidla se ovšem v jednotlivých komunitách lišila. Vzhledem k tomu, že skupiny starověrců byly rozesté po celé zemi a převážně v odlehlých oblastech, vyvíjely se odlišně. Ještě před koncem 17. století došlo k vnitřnímu schizmatu, po němž se starověrci rozdělili na popovce a bezpopovce. Bezpopovci neměli své kněze – popy, poněvadž neuznávali jejich svěcení bez biskupského vkládání rukou. Uvnitř obou

⁷⁷ NYKL 2013, 184.

⁷⁸ TRÖSTEROVÁ 1996, 15.

⁷⁹ Období před reformami patriarchy Nikona.

odnoží docházelo k dalším rozkolům, příkladem byl vznik bělokrynické hierarchie⁸⁰ u popovců, nebo pomorská církev⁸¹ u bezpopovců. Centrem popoveckých starověrců se stal Rogožský hřbitov v Moskvě, kde směli poprvé oficiálně sloužit bohoslužby. Starověrectví můžeme tedy označit jako souhrnný název pro několik směrů s rozdílným vývojem, které si však uchovaly tradiční ruskou víru i kulturu. Na počátku 20. století existovalo těchto proudů asi dvacet.

Ve sporu mezi státem a starověrci nešlo ani tolik o ideologii, jako spíše o jejich odmítavý postoj vůči církvi coby státní instituci. Díky tomu se jim vyhnulo i systematické snižování náboženské úrovně. Uchovávání starých rukopisů a produkce nových polemických či historických prací bylo charakteristické pro celé hnutí. Oproti pravoslavnému obyvatelstvu byli také gramotnější. Existovalo několik starověreckých tiskáren, kde byly nově tištěny knihy z přednikoniánského období, ale vznikaly i nové sborníky. Starověrci tak byli na počátku 20. století většími nositeli vzdělání a kultury než státní církve.

Snahy o smír mezi rozkolníky a pravoslavnou církví dosáhly počátkem 20. století vrcholu. Nicméně prokurátor Svatého synodu K. Pobědonoscev, jenž byl k jinověrcům zcela netolerantní, těmto neoficiálním pokusům bránil. Vznikla dokonce „pravoslavná misionářská vládní společnost“⁸², jejímž úkolem bylo přivést zbloudilce k pravé víře. Až revoluční rok 1905 a žádost výboru ministrů⁸³ přiměly cara k vydání manifestu *O upevnění principů náboženské tolerance*, který zastavil jejich pronásledování. Skládal se ze 17 odstavců, přičemž první byl zásadní:

„Přiznat si, že odklon od pravoslavné víry k jinému křesťanskému vyznání nebo k jiné křesťanské víře, nepodléhá pronásledování a nepřináší s sebou jakékoliv nevýhody v osobních vztazích a ve vztazích občanských, přičemž odpadlík od pravoslavné víry, po dosažení plnoletosti, se hlásí k takové víře, kterou si dobrovolně vybral.“⁸⁴

⁸⁰ Bělokrynická hierarchie vznikla zásluhou lipovanů, stoupenců staré víry z Bukoviny. Poté, co ji v Bílé Krynici v roce 1846 vysvětil sarajevský biskup Amvrosij, byl vydán Okružní dopis ruským biskupům, s jehož smířlivým vyzněním část starověrců nesouhlasila a od proudu se oddělila. In: NYKL 2013, 192.

⁸¹ Pomoři se zformovaly v severní části země, v oblastech kolem Bílého moře.

⁸² VEBER 2000, 58.

⁸³ Výbor ministrů uspořádal šest konferencí, z nichž vydal několik doporučení ohledně zrušení náboženských omezení.

⁸⁴ „Признать, что отпадение от Православной веры в другое христианское исповедание или вероучение не подлежит преследованию и не должно влечь за собою каких-либо невыгодных в отношении личных или гражданских прав последствий, причем отпавшее по достижении совершеннолетия от Православия лицо признается принадлежащим к тому вероисповеданию или вероучению, которое оно для себя избрало.“

http://www.rspp.su/pravoslavie/raznoe/ukaz_veroterpimost.html, vyhledáno 10. 4. 2017.

K vnitřní organizaci došlo také u pomorské církve, která se již od roku 1901⁸⁵ pokoušela zformovat jednotnou strukturu. Při sčítání lidu v roce 1912 se k starověrectví přihlásilo 2,2 miliony lidí, „kompetentní neoficiální odhady však začínaly na 4,5 a končily u 12-20 milionů.“⁸⁶

Starověrci doufali, že po vydání manifestu získají vlastního duchovního zástupce. V květnu 1905 zaslal protojerej Simon Šlejov (1873-1921) petici za zvolení starověreckého biskupa vrchnímu prokurátorovi. K. Pobědonoscev doporučil s volbou nespěchat, poněvadž nebylo dost vhodných kandidátů. Simon v reakci vydal brožuru *K voprosu: kakoj episkop nuzhen edinoveriyu?*⁸⁷, která popisovala funkce starověrecké farnosti a její odlišnosti od pravoslavné církve a která byla rozeslána po starověreckých kostelích společně s peticí. Na podzim bylo vybráno 120 odpovědí z 31 eparchií. Svatý synod rozhodl, aby se otázkou zabýval šestý předkoncilní sněm v čele s biskupem Antonijem Chrapovickým (1863-1936). Sněm byl však v prosinci 1906 z nařízení cara ukončen.⁸⁸ V roce 1912 se konal Všeruský sjezd pravoslavných staroobřadníků, na němž se jednalo o bohoslužbách ve starověreckých chrámech, revizi pravidel, starověreckých organizacích i potřebě vlastního biskupa. S žádostmi se poté obrátil na Synod, ale většina změn uskutečněna nebyla. Stala se alespoň základem pro jednání sněmu v letech 1917-1918. Mezi 23. a 29. červencem 1917 se konal druhý Všeruský sjezd jedinověrců, kterého se zúčastnilo 216 delegátů. Jednání se vedla opět o otázce starověreckého biskupa, zabýval se ale také jedinověreckými školami a plány na Všeruský církevní sněm.

V únoru 1918 vystřídal biskupa Antonije v roli řečníka na zasedání rady čeljabinský biskup Serafim Alexandrov, dlouholetý oponent protojereje Simona. Přesto bylo dosaženo kompromisu, když byli starověrci nazváni dětmi svaté koncilní a apoštolské církve, a získali od pravoslavné církve požehnání. Bylo rozhodnuto, že jedinověrci jsou součástí pravoslavné diecéze, a jejich biskup bude podřízen biskupu eparchiálnímu. Získali právo shromažďovat se, vznikly jedinověrecké katedry v Petrohradě, v Pavlově, v Ťumeni a ve starověreckém klášteře nedaleko Zlatoustu.⁸⁹ Počátkem června 1918 byl protojerej Simon povýšen na archimandritu a 16. června patriarchou Tichonem vysvěcen na biskupa.

⁸⁵ NYKL 2013, 199.

⁸⁶ NYKL 2013, 216.

⁸⁷ Překlad: K otázce: jakého biskupa potřebují jedinověrci?

⁸⁸ <http://www.pravenc.ru/text/189549.html>, vyhledáno 10. 4. 2017.

⁸⁹ <http://www.pravenc.ru/text/189549.html>, vyhledáno 10. 4. 2017.

V letech 1905 až 1917 následoval tzv. zlatý věk starověrců. Byly zakládány nové farnosti, chrámy, školy a bratrstva, rozvíjela se kultura. Vedle tiskáren fungovaly i umělecké dílny, kde vznikaly nové ikony nebo liturgické předměty. Následkem Petrovských reforem zanikla v Rusku řada původních ikonopiseckých dílen a samotný význam ikon upadal. Starověrci ikony uchovávali po celou dobu svého pronásledování. Velkým sběratelem ikon byl v první polovině 20. století průmyslník a bankéř Stěpan Pavlovič Rjabušinskij (1874-1942), který ve své vlastní dílně nechával zrestaurovat ikony, později putující do chrámů starověrců. Byly to právě vlivné starověrecké rodiny, které svou podnikatelskou činností přispívaly k rozvoji hnutí. Během zlatého období se pořádaly výstavy dochovaných středověkých ikon,⁹⁰ například u příležitosti 300letého výročí vlády rodu Romanovců byla od února do května 1913 uspořádána výstava, kde bylo vystaveno 147 středověkých ikon. Vydavatelem katalogu a vlastníkem drtivé většiny z nich byl opět S. P. Rjabušinskij.⁹¹

Pronásledování staroobřadníků začalo znovu po bolševické revoluci. Během 20. a 30. let byly zavírány starověrecké kostely a kláštery. V srpnu 1921 byl zavražděn biskup Simon. Věřící utíkali na Ural nebo Sibiř, kde se před režimem skrývali. Mezi kláštery a rolníky pak existovala symbióza vzájemné pomoci. Kláštery poskytovaly prchajícím rolníkům azyl, rolníci zase pomáhali obyvatelům kláštera se uživit. Tyto vzájemné služby a ochrana pro ně byly životně důležité. Například ve vesnici Soloboyevo v regionu Ťumeň jeptišky předly či tkaly, aby své výrobky poté prodaly nebo směnily s rolníky. Ti poskytovali klášterům na oplátku zemědělské produkty. Důkazy o podobných spojeních pochází ze sovětských záznamů o soudních procesech s odhalenými staroobřadníky.⁹²

⁹⁰ LÁŠEK/LUPTÁKOVÁ/ŘOUTIL 2011, 391.

⁹¹ LÁŠEK/LUPTÁKOVÁ/ŘOUTIL 2011, 392.

⁹² ZYRYANOV 1997, 173-175.

2.2 Sektářství

Sektářství se stalo v Rusku jistou formou anarchie vůči oficiálnímu náboženskému proudu. Mystika a symbolika pravoslavy zacházela u sektářů do úplné krajnosti. K naplnění Božího království na zemi podstupovali pohanské rituály i jiné zapovězené praktiky. Někteří badatelé⁹³ se domnívají, že kořeny mystického sektářství souvisí s působením Kapitona Danilovského a „lesních starců“. Jejich kázání, exkomunikace z církve nebo touha nahradit bohoslužbu aktivnějším rituálem, to vše mohlo mít na první sektáře vliv.⁹⁴

V první polovině 18. století vyšetřovala zvláštní komise šířící se kacírské proudy v oblasti Povolží. Jednalo se o sektu chlystů (*christovčina*), jejíž počátky byly spojeny se jmény Daniila Filippoviče a Ivana Suslova, který byl podle chlystovské pověsti vtělením Krista a třikrát vzkříšen.⁹⁵ Chlystové učili, že se každý muž mohl stát Kristem a každá žena Bohorodičkou. Po vzoru bičování Krista podstupovali chlystové sebedmrskání a oddávali se hromadnému pohlavnímu styku. Skrze hřích se zbavovali hříchu a očišťovali tak své tělo. Skrze tyto sexuální obřady se snažili o zplození dalších Kristů a Bohorodiček. Chlystové věřili, že po těžkém hříchu přichází i hluboké utrpení jako pokání. Vrcholem jejich rituálu měla být extáze, jíž věřící dosahovali skrz neustálé opakování Kristova jména. Obvinění ze sexuálních praktik nebo rituálních vražd novorozenat mohla být už ale v době jejich vzniku vykonstruována oficiálními církevními orgány.⁹⁶

Historik Edvard Radzinskij (1936) vylíčil svou zkušenost s chlystovským obřadem následovně: „*V bílých lněných košilích, oblečených na nahé tělo, sestupovali do podsklepi. Tam v suché sklepní místnosti zažehli svíce. V pološeru zazpívali duchovní píseň... Načež malý stařeček s veselými jasnými očima – místní „Kristus“ – ve svitu svící zazpíval chlystovskou modlitbu... Pak začal s mladickou energií „radět“, tj. zběsile se točit na jednom místě, přičemž se křížoval a ustavičně se šlehal po těle. Sbor zpíval modlitby. Hlasy jsou stále divočejší, stále ohnivější, vášnivěji se modlí – někteří už naplno křičí – vzlykají!*“⁹⁷

⁹³ Například Pavel N. Miljukov o vlivu Kapitona Danilovského nepochyboval. In: NYKL 2006, 113.

⁹⁴ PANCHENKO 2004, 107.

⁹⁵ PANCHENKO 2004, 123.

⁹⁶ PANCHENKO 2004, 107-110.

⁹⁷ RADZINSKIJ 2002, 39-40.

Rituály sektářů se v jednotlivých občinách lišily. Někteří členové se stále neoprostili od své pravoslavné každodenní praxe, uctívali ikony nebo se modlili k pravoslavným světcům. V jiných případech, například u sekty molokánů⁹⁸, byl vztah k ikonám negativní a objevovalo se i ikonoborectví. Návštěva pravoslavných kostelů byla zakázána, avšak výjimky se kvůli strachu z odhalení připouštěly.

Během 18. století se od chlystů oddělili skopci. Zakladatelem sekty se stal Kondratij Selivanov⁹⁹, který nesouhlasil s chlystovským hříšným způsobem života a hlásal přísný asketismus. Toho měli skopci dosáhnout zcela radikálním způsobem: kastrací. V roce 1772 byl veden proces s prvním odhaleným sebepoškozeným rolníkem a dvěma dalšími eunuchy. Vyšetřovatelé zjistili, že šlo o uprchlé nevolníky, kteří k zohavení použili rozžhavené železo.¹⁰⁰ Členové sekty se začali sebemrzačit, muži si uřezávali údy a ženy své vnější pohlavní orgány, přičemž se odvolávali na text z evangelia sv. Matouše:

„Jsouť zajisté panicové, kteříž se tak z života matky zrodili; a jsouť panicové, kteříž učinění jsou od lidí; a jsouť panicové, kteříž se sami v panictví oddali pro království nebeské“ (Mt 19, 12)

Ne ve všech komunitách byla kastrace povinná, ale členové museli dodržovat přísný asketismus. Důvodem ke kastraci mohl být i pocit viny, například z cizoložství nebo strach z nemocí. Pokud se k činu neodhodlal sám jedinec, prováděli zákrok muži či ženy k tomu určení, kteří putovali mezi vesnicemi. Skopci byli od počátku své existence pronásledováni, přesto se jejich hnutí stále šířilo. Mezi lety 1805 až 1871 bylo nalezeno 5444 členů sekty, z nichž nejvyšší počet působil v oblasti centrálního Ruska: od Kursku po Petrohrad.¹⁰¹ Po neúspěšných pokusech o vojenský zásah proti skopcům, začali být kolem poloviny 19. století odhalení sektáři deportováni za Kavkaz a na Sibiř.

Od konce 20. let bylo proti náboženství vedeno další rozsáhlé tažení. Sektu skopců se podařilo téměř zlikvidovat, výrazně se snížil i počet chlystů. Přesto v odlehlých oblastech Ruska dodnes působí.

⁹⁸ Molokáni zavrhovali formální pravoslaví i liturgii a upřednostňovali duchovní praxi a spiritualitu. Názory na původ jejich názvu nejsou jednotné, ale pravděpodobně je toto pojmenování odvozeno od konzumace mléka. Jejich kořeny sahají do 18. století, kdy se nejspíše oddělili od jiné sekty, duchoborců.

⁹⁹ PANCHENKO 2004, 175.

¹⁰⁰ PANCHENKO 2004, 173.

¹⁰¹ PANCHENKO 2004, 201.

2.3 Židovská menšina

Jednou z menšin v Rusku bylo tradičně i židovské obyvatelstvo. Patřilo k tzv. *jinorodcům*, jak označovalo ruské zákonodárství národy neslovanského původu. Podobně jako ve většině ostatních zemí, docházelo k jejich útlaku a omezování. Zatímco však v západní Evropě došlo díky hnutí *haskala* na přelomu 18. a 19. století ke zlepšení právního postavení Židů, pogromy v Rusku nadále pokračovaly i v době, kdy vyspělé státy na Západě opíraly o Židy svou kulturu i ekonomii.

Dějiny Židů na Rusi nejsou tak bohaté, jako v jiných evropských státech. Kromě říše Chazarů, která vyznávala judaismus a zanikla v 11. století¹⁰², bylo Rusko ze zákona „nežidovské“. Novodobé dějiny Židů začínají v době vlády Kateřiny II. (1762-1796), jejíž územní zisky zahrnovaly i dělení Polska. S ním Rusko získalo také téměř dvoumilionové židovské obyvatelstvo. Židé museli v Rusku platit dvojnásobné daně, zdržovat se pouze ve městech a díky carevniň ukazu z roku 1794 měli zakázáno překročit hranici mezi litevskou a ruskou částí země dále na východ. Toto opatření bylo zrušeno až Prozatímní vládou v roce 1917. Zlepšení svého postavení se Židé dočkali za Alexandra II. a jeho reforem, nicméně ruská správa a zákonodárství byly polovičaté. Ve vládních nařízeních bylo složité se orientovat a každá gubernie si mohla stanovit vlastní podmínky. Změny se týkaly zejména možnosti volného pohybu, bydlení nebo povolání.

V ruské společnosti panovala všeobecná antisemitská nálada, která prostupovala všechny její vrstvy. Car byl brzy ovlivněn protižidovskými názory svých úředníků a liberální politiku vůči nim omezil. Židé byli často obviňováni ze zločinů proti státu a spojování s anarchistickým hnutím. Vláda sama pěstovala v nevzdělaném ruském obyvatelstvu nenávist vůči Židům a vytvořila tak vnitřního nepřítele, na nějž mohla svést i vlastní omyly. Po atentátu na cara Alexandra II. v roce 1881 následoval systematický pogrom podporovaný vládní protižidovskou propagandou. Vznikla dokonce „*Svatá družina k ochraně cara*“¹⁰³, jejímž členem byl i K. Pobědonoscev. Celá říše se obávala Židů jako uzurpátorů a náboženských fanatiků. Pronásledování židovského obyvatelstva se vleklo až do roku 1882 a projevilo se neobvyklou brutalitou. Židé reagovali většinou útekem, poněvadž se ze zákona nesměli bránit. Pogrom se stal mezinárodním slovem a některé země Evropy, jako Velká Británie nebo Francie, vznesly proti Rusku protesty. Alexandr III. sice pronásledování Židů zastavil, ale

¹⁰² NYKL 2006, 35.

¹⁰³ VEBER A KOL. 1997, 218.

nahradil je státními represemi: „*Povinnost žít v zóně osídlení byla plně obnovena. Židům bylo zakázáno žít mimo města a městečka a nesměli vlastnit půdu. V roce 1887 se výrazně snížilo i jejich přijímání na vysoké školy a gymnázia...*“¹⁰⁴

Za vlády Mikuláše II. na konci 19. století se v Rusku rozšířila iniciativa na vysídlení veškerého židovského obyvatelstva. „*V Rusku vznikl tzv. palestinský výbor z aktivistů, kteří horovali pro Palestinu jako pro svou vlast, uvažovalo se i o Argentině, Ugandě i jiných částech světa.*“¹⁰⁵ I K. Pobědonoscev se zasazoval o vytvoření židovské kolonie v odlehlých částech země, kde měli Židé žít odděleni od křesťanského obyvatelstva, které omezovali.

K roku 1897, kdy proběhlo v Rusku sčítání lidu, se k judaismu přihlásilo 5, 1 milionů obyvatel, což odpovídalo 4,3 % z celkové populace.¹⁰⁶ Majorita žila ve vymezených oblastech, pouze židovské elity a inteligence měly privilegia obývat celé území říše. Na přelomu 19. a 20. století se kvůli neutichajícím pogromům a těžkým životním podmínkám velká část Židů rozhodla k emigraci. Odcházeli převážně do Spojených států, do zemí jižní nebo severní Ameriky, do Palestiny, ale nárůst židovského obyvatelstva zaznamenala i města ve střední Evropě.¹⁰⁷ Pogromy byly iniciovány ruskou ultrapravicí, vznikaly i „*ultraradikální nacionalistické svazy (Ruské shromáždění, 1901; Svaz ruského lidu, 1905 aj.)*“¹⁰⁸. V jejich čele stála ruská inteligence, politici, ale i církevní hodnostáři, kteří měli blízko k vládě i carovi. Antisemitskými názory se netajil ani spisovatel Dostojevský nebo vrchní prokurátor Pobědonoscev, který ve svém projevu často používal výraz „židák“. Jejich nenávisť pramenila hlavně ze strachu, že Židé stojí za vnitřními problémy Ruska.¹⁰⁹ Účastníci pogromů pocházeli naopak z nejnižších tříd společnosti a na židovském obyvatelstvu si kompenzovali vlastní nevýznamnost. Další vlna násilností přišla mezi lety 1903 a 1907, podpořená prohrou ve válce s Japonskem, za níž byli vinni opět Židé. Nechvalně proslul zejména pogrom v Kišinevě v dubnu 1903.¹¹⁰ Pogromy byly tiše podporovány, popřípadě neodsuzovány, samotnou vládou, dokonce i carem Mikulášem II.

¹⁰⁴ ZUBOV 2014, 123.

¹⁰⁵ VEBER A KOL. 1997, 227.

¹⁰⁶ ŠVANKMAJER/VEBER/SLÁDEK/MOULIS 1995, 281.

¹⁰⁷ VEBER A KOL. 1997, 223.

¹⁰⁸ ŠVANKMAJER/VEBER/SLÁDEK/MOULIS 1995, 275.

¹⁰⁹ PŘÍHODA 2005, 178.

¹¹⁰ FREEZE/ HARRIS 2013, 603; DEKEL-CHEN/GAUNT/MEIR/BARTAL 2010, 22.

V roce 1905 vznikl „*Výbor pro dosažení plných práv pro Židy v Rusku, který se ujme organizace a řízení veškeré politické činnosti ruských Židů*.“¹¹¹ Vrcholem jeho snah se stal říjnový manifest. Do první Dumy se dostalo 12 židovských poslanců¹¹², ale sérii pogromů to nezastavilo, spíše naopak. Židé museli čelit neustálým útokům ultrapravice, křivým obviněním (většinou z rituálních vražd dětí) i následným pogromům. Byli vysídlováni ze svých domovů a vystavováni různým omezením. Objevovaly se návrhy na částečné i úplné vytlačení Židů z běžného života. Jako odezva na ruský nacionalismus vznikla židovská revoluční opozice, jejíž představitelé vstupovali do socialistických stran a zakládali dělnické organizace. Šířilo se také sionistické hnutí, které vycházelo z požadavku „*národnostní samostatnosti anebo alespoň autonomie, neboť dokonce i v rámci sionismu se považovalo za možné, že židovský národ nemusí žít bezpodmínečně v novém státě*...“¹¹³ V roce 1901 založili sionisté organizaci Poalej-Cijon¹¹⁴, jejíž program se orientoval na sociálně-nacionální otázky. Židé byli obviňováni jak z šíření socialismu, tak propagace kapitalismu, přičemž „*oba směry představovaly z pohledu konzervativních kruhů pro Rusko zásadní hrozbu*.“¹¹⁵

K roku 1914 tvořilo ruskou armádu asi 400 000 Židů.¹¹⁶ Povýšení do důstojnické hodnosti jim však bylo odepřeno.¹¹⁷ Docházelo ke stále větším rozdílům i uvnitř židovské komunity. Za První světové války se levicově a demokraticky orientovaní Židé angažovali v revolučních hnutích, zasazujících se o zmírnění válečné krize. Nejvýraznější byl *Všeobecný židovský svaz práce*, tzv. *Bund*. Někteří se přidali i k bolševikům. Proti nim stály bohaté židovské rodiny, které těžily z kapitalismu a o politickou situaci se nezajímaly. Revoluce by pro ně ale znamenala ztrátu postavení a z toho měly strach. Po říjnovém převratu byla Židům uznána rovnoprávnost. Z mnohých se stali vysocí komunističtí funkcionáři, například Lev Trockij, Jakov Sverdlov nebo vrah carské rodiny Jakov Jurovskij. Židé však u voleb upřednostňovali sociálně-demokratické strany, jako byli esei, inteligence zase kadety. Antisemitské nálady trvaly dál. Komunisté byli často ztotožňováni s Židy a za to také nenáviděni. Zvlášť židovští příslušníci Čeky dráždili ruské obyvatelstvo a v oblastech se silnou

¹¹¹ VEBER A KOL. 1997, 228.

¹¹² Do druhé Dumy byli zvoleni pouze tři židovští poslanci a do třetí jen dva.

¹¹³ HAUMANN 1997, 153.

¹¹⁴ ZUBOV 2014, 124.

¹¹⁵ PŘÍHODA 2005, 160.

¹¹⁶ Tamtéž.

¹¹⁷ Car však mohl udělit výjimku jmenovitým carským výnosem.

antisemitskou tradicí, jako byla Besarábie nebo Ukrajina, obraceli lidé svůj hněv nejen vůči bolševickým Židům, ale i na všechny jejich souvěrce.

Židovské pogromy provázely i občanskou válku. Vojáci bílé armády páchali zločiny nejen na židovských komisařích, ale i běžném obyvatelstvu. Velící důstojníci se snažili útokům zabránit, byly vydávány články proti pogromům a jejich strůjci byli v několika případech i popraveni. Nebyli to ale jen bílí, pogromů se dopouštěli i „*nežidovští rudí a obzvláště řádili petljurovci a zelení. Z 887 známých pogromů na Ukrajině v období občanské války bylo 493 spácháno nacionalistickými ukrajinskými vojsky Symona Petljury, 307 nezávislými atamany a baťky, zejména Zeleným a Hryhorjevem, 213 ozbrojenými silami jihu Ruska a 106 Rudou armádou.*“¹¹⁸

V éře bolševického Ruska byli Židé rovnoprávnými občany. Situace se nezměnila ani s nástupem Josifa Stalina k moci, přestože odstranil některé vůdce revoluce židovského původu. Židovské represe začaly až v 50. letech a postihly židovské funkcionáře a inteligenci napříč sovětským blokem.

¹¹⁸ ZUBOV 2014, 587.

2.4 Katolické společenství v Rusku

Katolictví bylo na území Ruska spjato hlavně s demografickými okolnostmi a nikdy zde nevytvořilo silné konfesionální hnutí.¹¹⁹ Velká část katolíků pocházela z dobytých nebo jinak přidružených území, další k němu konvertovali jako k alternativě pravoslaví.¹²⁰

Zcela ojedinělý vývoj mělo katolictví u ruskojazyčných národů na západní hranici říše. Na polsko-litevském území byl katolický vliv natolik silný, že se zdejší církevní elity zasadily o vytvoření unie s římskokatolickou církví. Vznikla zde církev s tradiční pravoslavnou podobou obřadů, ale podřízena byla římskému papeži. Unijní církev řeckých katolíků přispěla v jednotlivých regionech k vytvoření svébytné národní kultury.

Největší katolickou konfesi v rámci ruské říše představovali Poláci. Součástí Ruska se polské země staly v roce 1815 a po dvou velkých nezdařených povstáních pozbyly i veškerá privilegia. Po povstání v lednu 1863, kterého se účastnili také katoličtí kněží, dokonce ustaly styky Ruska se Svatým stolcem a byly obnoveny až konkordátem v roce 1882.¹²¹ Polských zemí se nejvíce dotkly pokusy o rusifikaci jinonárodních gubernií, které se, zejména z Pobědonosevovy iniciativy, od roku 1895 šířily. Metod k jejímu prosazení bylo několik, šlo hlavně o šikanu a diskriminaci nepravoslavných, kteří byli nuceni ke konverzi.

Na přelomu století se rozvinulo úsilí požadující autonomii na Ruské říši, případně úplnou nezávislost. Propagovali ji hlavně revolučně smýšlející členové Polské socialistické strany. Během Velké války dosáhlo jednání o osudu polských zemí svého vrcholu. Byl zahájen plán na jejich budoucí uspořádání, ale část carské vlády se obávala reakcí dalších národů, které by mohly začít usilovat o autonomii. Když v říjnu 1916 vyhlásilo Německo a Rakousko-Uhersko vznik nezávislého Polska, nemohlo Rusko problém nadále odkládat. Car Mikuláš II. vydal rozkaz o vzniku jednotného svobodného Polska a zbývalo jen rozhodnout, jakou podobu bude autonomie mít.

I přes veškerá omezení, kterým museli katolíci v Rusku čelit, panovala mezi cary

¹¹⁹ Katolictví se soustředilo převážně v západních guberniích země, jako bylo Polsko, Litva, ale také Ukrajina a Bělorusko. In: PUTNA 2015, 185.

¹²⁰ Katolictví, jako alternativu k pravoslaví, využil například Petr Čaadajev, který byl ruskou religiozitou a obřadnictvím zklamán. Následoval Vladimír Solovjov, jenž nepovažoval pravoslaví za zcela naplňující a usiloval o jeho spojení s katolicismem. K samotné konverzi se v 19. století rozhodlo i několik ruských šlechticů, kteří přicházeli do styku s evropskými katolickými elitami. In: PUTNA 2015, 191-193.

¹²¹ VEBER 2000, 68.

a papeži v Římě jistá náklonnost. Ze strany ruských carů šlo hlavně o respekt, který k papežskému stolci měli. V roce 1882 vyslalo Rusko do Říma svého zástupce a se souhlasem Vatikánu spravoval car katolické záležitosti v zemi. Rok předtím papež Lev XIII. zaslal kondolenci za smrt Alexandra II. a vyzval ke společnému boji proti socialistickému živlu.¹²² Před revolucí tvořili římstí i řečtí katolíci s počtem 11,8 milionu lidí 9 % obyvatel země.¹²³ V taraspolské a mohylevské diecézi fungovaly dokonce katolické kněžské semináře. Před koncem 19. století se objevily snahy o sblížení Vatikánu s Moskvou a o alianci s východní řeckou církví. Plány však ztroskotaly s pontifikátem Pia X., který veškeré aktivity pro sblížení opustil. Změna kurzu nastala až za světové války, kdy do Říma přicestoval ruský vyslanec a jednal zde s generálem jezuitského řádu Wladimírem Ledóchowskim o případné unii.¹²⁴ Viditelný posun přišel v roce 1917, kdy byly z iniciativy papeže založeny instituce *Kongregace pro východní církve* a *Papežský východní institut*, v jejichž kompetenci měli být východní křesťané bez ohledu na jejich konfesi.¹²⁵ Prozatímní vláda 25. srpna 1917 schválila nařízení *o změně stávajícího ustanovení o záležitostech římskokatolické církve v Rusku*, kterou vypracovala komise pro římskokatolické církve. Katolíci dostali právo stanovit si diecézi, zakládat bratrstva, mnišské řády nebo stavět kostely. Stát toto stanovisko zaujal i přes protesty pravoslavné církve, čímž utvrzoval svůj zájem o její odhlu.¹²⁶

Když se během 19. století stále silněji ozývaly myšlenky socialismu, katolická církev již nemohla nečinně přihlížet a ohrožovat vlastní postavení. Nemohla se nadále spoléhat na spojení s evropskými monarchiemi a musela vyvinout vlastní úsilí. Reagovala na společenské otázky vydáním řady dokumentů, jejichž vrcholem byla encyklika *Rerum novarum* z roku 1891. Encyklika odsuzovala socialistické hnutí a snažila se o vlastní příspěvek k řešení sociálních problémů. Přestože kladla důraz na sociální spravedlnost a vybízela katolíky, aby nebyli lhostejní ke společensko-hospodářským problémům, zásadně odmítala společné vlastnictví. Tím se prohloubilo nepřátelství panující mezi socialisty a církví. Nicméně po vítězství revoluce v Rusku, zaujala katolická církev zcela odlišný postoj. Důvodem byla naděje, že pravoslavná církev přijde o svá

¹²² LUXMOORE/BABIUCHOVÁ 2003, 28.

¹²³ HANUŠ 2013, 230.

¹²⁴ CHENAUX 2012, 33.

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ <http://www.pravenc.ru/text/155432.html>, vyhledáno 20. 4. 2017.

privilegia a otevře se tak cesta katolickým misiím, ne-li konverzi země ke katolictví¹²⁷. Jako valná část Evropy, ani Vatikán nepředpokládal bolševikům dlouhou vládu, přesto s novým režimem usiloval o navázání vztahů. Nešlo vlastně tolik o změny v politické sféře, ale hlavně o to, jakou roli budou ve změnách hrát katolíci. Katolická církev musela využít nepřehledné situace v Rusku, aby zde mohla upevnit vlastní zájmy, kterým carský režim a státní pravoslavní bránilo.

Po první světové válce uzavřel Vatikán několik konkordátů s nově vytvořenými státy a dalším mělo být i Rusko. V roce 1920 začal Řím připravovat misie, které Moskva s omezeními odsouhlasila. Jak píše Philippe Chenaux: „*Dohoda, kterou mezi prosincem 1921 a březnem 1922 projednali v Římě ve vší tajnosti monsignor Giuseppe Pizzardo, tehdy podtajemník pro mimořádné církevní záležitosti, a Vaclav Vorovskij, sovětský diplomat, který vedl obchodní delegaci v Itálii, měla velice omezený dosah, protože se týkala jen humanitární mise Svatého stolce.*“¹²⁸

Změna v kurzu nenastala ani s novým pontifikátem papeže Pia XI., naopak ještě zesílila. K dalším jednáním došlo také na hospodářské konferenci v Janově v roce 1922¹²⁹, kde G. Pizzardo předložil požadavky, zaručující svobodné katolické vyznání pro ruský lid i cizince. Zástupce sovětské vlády Grigorij Čičerin jej ujistil, že Sovětský svaz respektuje svobodu vyznání dle ústavy. Řada katolických duchovních se začala otázkou ruské revoluce, jejími příčinami a zejména vlivy na Západ, intenzivně zabývat. Časopis římských jezuitů věnoval mezi lety 1917 až 1925 problematice převratu v Rusku stovky článků. Mnozí nenechali bez povšimnutí množství Židů mezi bolševiky a spatřovali v revoluci židovské spiknutí k ovládnutí světa, přinejmenším jejich snahu o nadvládu nad křesťany.¹³⁰ Zastáncům této teorie se však nepodařilo nalézt podporu ani u papeže Benedikta XV., ani jeho nástupce Pia XI.

Po ukončení občanské války v Rusku se Sovětský svaz začal více angažovat na poli mezinárodní politiky. Navázal diplomatické styky s Německem, které se po celá 20. léta stalo jeho největším spojencem. V únoru 1924 následovalo navíc uznání režimu bolševiků i v Británii a Itálii. Bolševici s nově nabytým postavením již neměli potřebu ustupovat Vatikánu a komunikace mezi nimi ochladla. V roce 1926 podnikl francouzský

¹²⁷ LUXMOORE/BABIUCHOVÁ 2003, 25; CHENAUX 2012, 15.

¹²⁸ CHENAUX 2012, 23.

¹²⁹ BECKER 2006, 26.

¹³⁰ CHENAUX 2012, 16.

jezuita Msgre. Michel d'Herbigny tři cesty do Ruska s cílem vysvětit nové biskupy.¹³¹ Při jeho poslední návštěvě Moskvy byl odhalen a musel Rusko opustit. Sovětské úřady následně vydaly nařízení, že každý cizí duchovní, cestující do Ruska za náboženskými účely, bude vyhoštěn.¹³² Ještě do roku 1927 se Svatý stolec pokoušel o navázání vztahů, ty ale ztroskotaly na nesmiřitelnosti komunistického režimu s náboženstvím. Navrhovaný dekret, jenž vymezoval práva sovětské vlády vůči katolické církvi v Rusku, byl pro Svatý stolec nepřijatelný. Obsahoval mimo jiné právo na odvolání biskupů a farářů, kontrolu komunikace mezi ruskou katolickou obcí a Vatikánem, a další diskriminační omezení.

Na pozadí politického jednání docházelo k pronásledování katolíků, stejně jako dalších náboženských vyznání. Byli zatýkáni představitelé katolických společenství, v roce 1922 otec Vladimir Abrikosov, v jehož domě se scházela moskevská komunita řeckých katolíků, o dva roky později i jeho žena Anna. V březnu 1923 byl odsouzen k trestu smrti i mohylevský biskup Jan Cieplak, jemuž byl trest zmírněn na 10 let vězení. Jeho generální vikář byl však za údajnou kontrarevoluční činnost zastřelen.¹³³ Vývoj v Sovětském svazu nakonec donutil Vatikán změnit své stanovisko a zaujmout nový přístup. Vatikánská misie se přeorientovala na ruské emigranty v Evropě, především v Německu a ve Francii, kde se činila hlavně *Francouzská jednota pomoci Rusům*. Instituce na podporu ruských uprchlíků působily po celé Francii a vedle charitativní činnosti usilovaly i o konverzi Rusů ke katolictví.¹³⁴ Počty obrácených byly ale nepatrné a většina emigrantů si zachovala pravoslavnou víru. Rusové se v exilu brzy zorientovali a začali zakládat vlastní instituce a spolky.

Po ztroskotání jednání s Vatikánem se vlna represí opět prohloubila. S nástupem Josifa Stalina k moci již nebylo katolictví vyjmuté z náboženského pronásledování. Byla zahájena plošná ateizace země.

¹³¹ Herbignymu byl vystaven francouzský diplomatický pas a jako oficiální důvod cesty byla uvedena inspekce po francouzských kostelích a církevních statcích, znárodněných bolševiky.

¹³² CHENAUX 2012, 42.

¹³³ LUXMOORE/BABIUCHOVÁ 2003, 30.

¹³⁴ CHENAUX 2012, 39.

2.5 Náboženství asijských národů: islám a buddhismus

Přítomnost muslimů v ruské společnosti přirozeně vyplývala z mnohonárodnostního složení a rozlohy státu. Na území dnešního Ruska došlo k prvnímu přijetí islámu roku 922 ve Volžském Bulharsku.¹³⁵ K velkému nárůstu muslimských národů přispěla expanzivní politika Ivana IV. Hrozného a Kateřiny Veliké. Nejpočetnější komunity se nacházely na jihu země v oblastech Střední Asie, Kavkazu, Krymu a Povolží.¹³⁶ Náboženské obce si volily svého představeného, který byl následně podroben státnímu prověření. To měly na starosti mohamedánské duchovní sněmy, které vznikaly od konce 18. století.¹³⁷ Počátkem 20. století došlo k ustálení vnitřní struktury orgánů islámské správy a vznikly čtyři muftiáty. Reformováno bylo také školství a rozvíjela se islámská kultura. Iniciátorem těchto snah bylo liberální hnutí džadídů, kteří usilovali o obrodu společenství. Carská vláda se ze strachu před nacionalismem snažila podporovat hlavně tradiční konzervativní islám a udržet tak muslimskou komunitu v letargii.

Nejrozvinutější byl islám ve Střední Asii, kam pronikl na počátku 8. století spolu s arabskou armádou. Dosud na tomto území lidé vyznávali původní pohanská náboženství, ale také buddhismus. V roce 1876 byla připojena k carské říši oblast Ferganské doliny, která se stala na konci 19. století nejhustěji zalidněnou v celé Střední Asii.¹³⁸ Carská vláda oblast potřebovala zejména kvůli její strategické poloze, kterou využívala jako štít proti britským zájmům ve Střední Asii. Z tohoto důvodu také zaujala mírnější přístup k místnímu obyvatelstvu a do vnitřních záležitostí islámu se nevměšovala. K rusifikaci mělo dojít přirozenou cestou a to skrze vzdělání. Byla zavedena kombinovaná výuka na tzv. rusko-domorodých školách, do nichž byli povoláni ruští učitelé. Jejich návštěvnost ale nebyla vysoká, protože rodiče nechtěli děti do těchto škol posílat. V roce 1884 se carská vláda pokusila alespoň o dozor nad vyšším náboženským učením, když podřídila muslimské mudarrisy doзору ruského inspektora.

Až povstání v Andižanu v roce 1898 přimělo ruské okupanty přehodnotit svůj tolerantní přístup k islámu a začali více kontrolovat místní náboženské autority. Nebezpečí představovali zejména reformní džadídové. Zpřísnila se i výuka na místních

¹³⁵ NYKL 2013, 234.

¹³⁶ ZUBOV 2014, 133.

¹³⁷ Mezi roky 1788-1789 vznikl Orenburský mohamedánský duchovní sněm v Ufě, téměř o sto let později v letech 1871-1872 vznikl Tauridský sněm na Krymu a Zakavkazský v Tiflisu. In: ZUBOV 2014, 133.

¹³⁸ Na 1km² ve Ferganské dolině žilo 18 lidí, průměr Turkestánu byl 3,8 lidí.

školách, kde od roku 1907 museli ze zákona učit pouze Rusové nebo učitelé stejné národnosti jako žáci. Nařízení bylo namířeno hlavně proti Tatarům.

Ohlasy první ruské revoluce v roce 1905 zaznívaly také z muslimské komunity. V Dumě zasedala nová politická strana *Svornost muslimů*, která se zasazovala o rovnoprávnost náboženských konfesí i o zlepšení muslimského postavení v ruské společnosti. Po vypuknutí První světové války se ruští muslimové dostali do nelehké situace, když se ocitli ve válce proti Osmanské říši. Branná povinnost pro ně nebyla povinná, do armády mohli vstoupit dobrovolně. Část muslimského obyvatelstva se postavila za cara, ale našli se i tací, kteří byli loajální vůči svým tureckým souvěrcům.¹³⁹

Stejně jako carská vláda, i sověti zaujali vůči islámu ve Střední Asii mírnější postup. Cíl byl ale stejný jako v celém Rusku: vymýtit náboženství. Zvláště islám považovali sověti z ostatních náboženství za nejzaostalejší a fanatický. Byla proto zavedena řada opatření a „*už v březnu 1919 byl v Turkestánské ASSR vyhlášen nový zákon o sňatkovém právu, který stanovoval dobrovolné vstoupení do sňatku, monogamii jako jedinou formu manželství, zakazoval qalin, sňatky nedospělých a mnohoženství.*“¹⁴⁰ Sověti se také rozhodli změnit postavení žen v muslimské společnosti a zařadit je do pracovního procesu.

Poté, co byly náboženské organizace zbaveny de facto veškerých práv i majetku, začal taškentský sovět středoasijské muslimy přísně stíhat. Místní obyvatelstvo proto vytvořilo vlastní domobranu, k odporu proti režimu se přidali reformní muslimští vůdci, dokonce i místní loupeživé bandy. Až do roku 1924 se snažili Rudé armádě vzdorovat, ale jejich hnutí bylo nakonec potlačeno. Náboženství mělo být v oblasti překonáno osvětou a politickou výchovou. Ta by jednak snížila kulturní zaostalost, zároveň by přispěla k šíření ateismu. S rozhodnutím Moskvy ale nesouhlasil místní sovět, který považoval radikální přístup za jediné možné řešení. Přesto byli až do roku 1927 muslimští duchovní tolerováni, ale protože jejich činnost bránila prosazování protináboženské kampaně, stali se také nakonec obětí režimu. Stejně jako ostatní náboženští představitelé byli popravováni nebo posláni do pracovních táborů. Lidovou zbožnost se přesto podařilo uchovat. Jak uvádí islamolog Luboš Kropáček: „*Věřící si*

¹³⁹ ZUBOV 2014, 327.

¹⁴⁰ EXNEROVÁ 2008, 42.

*našli i způsob jak konat pouti k hrobu světce Baháuddína Naqšbanda (z. 1388) u Bucháry: byly oficiálně uváděny jako kolchozní exkurze.*¹⁴¹

Výrazně rozšířeným náboženstvím v Rusku byl zhruba od 17. století také buddhismus. Tradičně je spojován zejména se třemi regiony v jižní části země: Kalmyckem, Burjatskem a Tuvou, kam jej zanesly mongolské národy.¹⁴² Centrální duchovní správa sídlila v Burjatsku, kde žila nepočtenější buddhistická komunita v Rusku. Na přelomu 19. a 20. století bylo šíření buddhizmu na svém vrcholu. Přibývali mniši i kláštery. Obzvláště v Burjatsku byl rozvoj opravdu dynamický: mezi polovinou 19. století a počátkem 20. století se zvýšil počet mnichů z 285 na 15 tisíc.¹⁴³

Druhé v počtu obyvatel bylo Kalmycko, kde se na přelomu století nacházelo sto chrámů a zhruba dva a půl tisíce mnichů. Během občanské války se Kalmyci přidali na stranu bílé armády a po porážce část z nich emigrovala na Západ. Ti, co zůstali, byli novým režimem označeni za zrádce a tvrdě perzekuováni. V roce 1943 byli hromadně vysídleni na Sibiř.

Po revoluci byly po celé zemi buddhistické kláštery zavírány a bořeny, až se z nich na konci 30. let zachoval pouhý zlomek, jenž byl využíván zejména pro hospodářské účely. Movitý majetek byl zničen nebo rozprodán, část se umístila do muzea ateismu. Buddhističtí duchovní zůstali bez prostředků nebo byli posláni do pracovních táborů.

¹⁴¹ KROPÁČEK 1996, 198.

¹⁴² NYKL 2013, 241.

¹⁴³ ZUBOV 2014, 135.

3 Krize náboženství na počátku 20. století a vlivy ruských revolucí (1905, 1917)

3.1 První ruská revoluce 1905 a snahy Pravoslavné církve o reformu

Jak již bylo řečeno, společenská situace na počátku 20. století se stále zhoršovala. Lidé ztráceli duchovní i morální hodnoty, vzrůstala kriminalita a šířil se ateismus. Vliv filosofických směrů 19. století, jako byl materialismus nebo pozitivismus, se negativně podepsal na mentalitě ruského obyvatelstva. Dělnická propaganda nabízela negramotným a náboženství nechápajícím mužikům pocit vlastní důležitosti i naději na lepší budoucnost. Popřípadě takovou, kde si budou všichni rovni. Tomu nemohly snahy nábožensko-filosofických shromáždění konkurovat. Navíc církev, svázaná státním dohledem, nedokázala sociální život Rusů výrazně ovlivnit.

Potřeba církevní reformy vyznívala v těchto letech stále palčivěji, proto začaly plány na její přípravu. Hlavním cílem bylo svolání sněmu a obnovení kanonického systému. Iniciátorem byl petrohradský metropolita Antonij Vadkovskij¹⁴⁴, který měl podporu ministerského předsedy S. Witteho. Už od konce roku 1904 bylo rozhodnuto o vydání náboženského tolerančního ediktu a této příležitosti chtěla využít i pravoslavná církev. Odvolávala se na skutečnost, že není možné, aby ostatní konfese získaly plné svobody, zatímco oficiální církev bude omezována. Proti jejich návrhu se však postavil sám vrchní prokurátor K. P. Pobědonoscev a přesvědčil cara, aby se jeho posouzením raději zabýval Nejsvětější synod.¹⁴⁵ Dne 30. dubna 1905 se starověrci dočkali svého tolerančního ediktu.

V té době již bylo Rusko ve válce s Japonskem. Už tak neklidný národ se denně doslýchá o porážkách, které ruská armáda utrpěla. V listopadu 1904 předložil Velký zemský kongres návrh ústavní reformy caru Mikuláši II. Ten však pouze zopakoval svůj negativní názor na konstituci. Už 1. ledna 1905 zahájili dělníci z Putilovských závodů stávkou, která se rychle rozšířila po celém Petrohradě. Předákem jejich organizace *Shromáždění ruských továrních dělníků* byl kněz Georgij Gapon (1870-1906). Ten ve spolupráci s esery a sociálními demokraty sestavil petici pro cara. Mimo jiné obsahovala výpověď o poměrech ruské dělnické třídy a ústavní požadavky. Na 9. ledna byl ohlášen poklidný pochod demonstrantů v čele s G. Gaponem. Procesí neslo carovy portréty a ikony svatých na důkaz svého dobrého úmyslu. Car už ale v Petrohradě

¹⁴⁴ Antonij zastával úřad petrohradského patriarchy v letech 1898 až 1912.

¹⁴⁵ FLOROVSKIJ 2015, 576.

nebyl, namísto něj sem bylo povoláno vojsko, které mělo rozkaz nevpustit dav za stanovené hranice.

K nejtragičtější události došlo u Narevské brány, kde byli demonstranti, vedení Gaponem, zastaveni kozáky a pěchotou. Když nereagovali na výzvu k odchodu, zahájilo vojsko palbu. Údaje o počtu mrtvých se liší, ale pravděpodobně dosáhly kolem tisíce obětí. Car si po událostech zapsal do deníku: „*Vojsko bylo nuceno střílet v různých částech města, bylo mnoho zabitých a raněných. Bože, jak je mi to líto a jak je mi těžko!*“¹⁴⁶ Georgij Gapon přežil a odešel do exilu. Po nepokojích v Petrohradě, které se zapsaly do historie jako „Krvavá neděle“, vypukly stávkové hnutí napříč Ruskem. Ještě na počátku století nic nenasvědčovalo tomu, že Rusku hrozí revoluce. Prostý lid neusiloval o zrušení carismu, svého panovníka respektoval a uctíval. Avšak od této chvíle se stal car, nyní zvaný Mikuláš Krvavý, pro Rusy nepřítelem. To byla hnací síla pro radikální inteligenci, z níž se začali formovat profesionální revolucionáři.

Mezitím projednal Nejsvětější synod návrh na reorganizaci církve. Uznal potřebu svolat místní koncil za účasti biskupů i začlenění církevních představitelů do práce Synodu.¹⁴⁷ Navíc akceptoval, aby v čele hierarchie stál patriarcha. Tento postup však neschválil vrchní prokurátor, který podezíral Synod ze snahy oslabit jeho moc. Tou dobou nemocný Pobědonoscev přesvědčil cara, že není příznivá doba k projednání reform.¹⁴⁸ Přesto bylo rozhodnuto alespoň o zasedání Synodu i za přítomnosti eparchiálních biskupů. V červenci dostali biskupové možnost vyjádřit se k otázkám, jež měly být na zasedání projednány. Hodnostáři dali ve svých eparchiích prostor také nižšímu duchovenstvu, aby vyslovilo vlastní názor. V říjnu obdržela církevní správa první posudky.

V srpnu 1905 skončila rusko-japonská válka podepsáním Portsmouthského míru a carem byl přijat „*Bulyginův návrh jako státní zákon a na leden stanovil volby do tohoto nového státního sboru, tzv. říšské dumy.*“¹⁴⁹ Veřejnost ale nové reformy nepřijala s nadšením. Opět se množily protesty, na které carská vláda neměla páky. Revoluční nálada se šířila i mezi vojáky. V říjnu zachvátila zemi generální stávka, která ochromila dopravu, nefungoval telegraf ani pošty, na vesnicích i ve městech docházelo k nepokojům. Iniciativy se ujal S. Witte a předložil panovníkovi dvě verze návrhu. Sám doporučoval vydat se cestou konstitučních reform, namísto diktátorského režimu

¹⁴⁶ MIKULÁŠ II. 1925, 342.

¹⁴⁷ SHUBIN 2007, 10.

¹⁴⁸ ZUBOV 2014, 265; FLOROVSKIJ 2015, 576.

¹⁴⁹ VEBER 2000, 173.

a potlačování revoluce silou. Mikuláš se nedokázal rozhodnout, s ministerským předsedou i dalšími zástupci vlády se scházel denně a o návrzích s nimi debatoval, jak vyplývá i z jeho deníkových záznamů: „*Přišel Witte před i po svačině; rokovali jsme o programu budoucích kroků. To trvalo do 5 hodin...*“¹⁵⁰ Konečně 17. října (30. října podle nového kalendáře) podepsal Mikuláš II. tzv. *Říjnový manifest*, v němž slíbil dát Rusům základní občanské svobody, svobodu slova či shromažďování, a dále stanovil, že žádný zákon nebude přijat bez schválení Státní dumy. Reakce společnosti byly opět rozporuplné. S nadšením byl přijat mezi kapitalisty, naopak dělníci radikálové ho odmítli a nadále požadovali konec carismu. Říjnový manifest znamenal také konec reprezentanta samoděržaví – K. Pobědonosceva a k 1. listopadu byl vrchní prokurátor Svatého synodu odvolán z funkce. Následujících dvanáct let synodálního období bylo nejméně stabilních za celou dobu jeho existence, na postu vrchního prokurátora se vystřídal deset mužů, přičemž nejkratší doba v úřadu netrvala ani dva měsíce. Navíc Státní дума získala nad Synodem značnou převahu. V První dumě zasedalo pouze šest kleriků, ve druhé již třináct. Дума spravovala také synodální rozpočet a mohla na duchovenstvo vyvíjet značný tlak. Před volbami do Čtvrté dumy navrhl prokurátor Synodu Vladimir Karlovič Sabler (1845-1929) biskupu Jevlogiji Georgijevskému (1868-1946) založit církevní partaj, která by zasedla v dumě. Biskup však odmítl s odůvodněním, že politika by mohla být pro duchovní škodlivá.¹⁵¹ Během reformačního období mezi roky 1905 až 1906 vytvořila liberální část duchovních tzv. *Skupinu 32*. Tvořila jí zejména mladá generace kněží, kteří sympatizovali se socialistickým hnutím a podíleli se na revoluci.¹⁵²

Od března do prosince 1906 se pod předsednictvím metropolity Antonije konala zasedání *Předsněmovního úřadu*¹⁵³, složeného z biskupů, duchovních a dalších významných osobností. Během vášnivých diskuzí se přítomní shodli na tom, že primárně musí dojít ke sblížení církve se společností a nejvyšší církevní autoritou a předsedou Synodu by se měl opět stát patriarcha. Hlavou pravoslavné církve by nadále zůstal car, kterému by byl ponechán rozhodující hlas. Shromáždění doufalo, že car podpoří jejich návrh o oddělení církve od státu, které reprezentovala synodální prokuratura, a bude moci o svých vnitřních záležitostech nezávisle rozhodovat. Kontroverzním tématem se také stala otázka církevních škol. Největší problém spočíval v tom, „že do církevních

¹⁵⁰ MIKULÁŠ II. 1925, 385.

¹⁵¹ NICHOLS/STAVROU 1974, 136.

¹⁵² SHUBIN 2007, 11.

¹⁵³ Nebo také Předkonceilní shromáždění.

škol byly násilně umístěny děti duchovenstva, které hledaly, jak odtud uniknout do světského stavu.¹⁵⁴ Řešením mělo být otevření škol všem stavům a rozdělit ji na všeobecně vzdělávací a zakončenou kněžským svěcením. V opozici k osvícenským návrhům stál tehdejší saratovský biskup Germogen. V otázce církevního školství byl konzervativní, podle něj měli být seminaristé znalí hlavně v Písmu svatém. Sám také usiloval o hodnost patriarchy.¹⁵⁵ Revize se nakonec dočkaly pouze duchovní akademie. V roce 1910 byl vydán nový akademický řád, který zajišťoval vyšší počet kateder, předmětů i vyučujících. Dokonce bylo navrhováno založit ženský bohoslovecký institut, tyto plány však zastavilo vypuknutí světové války.

Projednávaná témata obsahovala převážně vnější změny a vnitřní duchovní obrodě církve se vyhýbala. Mluvílo se sice o významu dogmat nebo o revizi děl Církevních otců, ale s církevní praxí to nemělo nic společného. Shromáždění bylo vytýkáno, že se jeho jednání zakládají pouze na církevně-politickém záměru a nezabývají se vlastním způsobem kněžského života, jenž pozbýval askeze. Když se situace ve společnosti začala znovu stabilizovat, politika nabrala zpětný kurz. Otázka církevní reformy byla pozastavena a koncil opět odložen. Hlasy za obnovení patriarchátu se znovu ozvaly před rokem 1913, kdy se konaly oslavy 300letého výročí vlády Romanovců. Tentokrát se otázkou reformy zabývala Státní дума, v níž vrchní prokurátor V. K. Sabler¹⁵⁶ pronesl projev o přípravách na koncil. V čele nového předkoncilního shromáždění stanul finský arcibiskup Sergij Starogorodskij. Ale ani tentokrát nebyl koncil svolán.

Období před světovou válkou se neslo v duchu ekonomického růstu a rozvoje. Běžného lidu se však tento pokrok nedotýkal. I carská rodina se společnosti vzdalovala, na čemž měl svůj podíl také Grigorij Rasputin, ale i strach z carevičovy choroby. Jejich izolovanost vnímali Rusové jako nezáměr a opovržení. Navíc Rasputin stále častěji využíval svého vlivu na panovníka a dosazoval do významných úřadů vlastní favority. Nový petrohradský metropolita Vladimir Bogojavlenskij, který se postavil do opozice k mužikovi, byl brzy přeložen do Kyjeva. Na jeho post doporučil Rasputin kontroverzního Pitirima Oknova. Do funkce moskevského metropolity nechal dosadit Makarije Něvského, který byl již natolik starý, že nedokázal plnit své povinnosti.¹⁵⁷

¹⁵⁴ FLOROVKIJ 2015, 578.

¹⁵⁵ RADZINSKIJ 2002, 104.

¹⁵⁶ Vladimír Karlovič Sabler zastával funkci vrchního prokurátora Nejsvětějšího synodu v letech 1911 až 1915, patřil do okruhu lidí blízkých Rasputinovi.

¹⁵⁷ SHUBIN 2007, 15.

3.2 Církev v období První světové války

Vypuknutí války v roce 1914 vyvolalo v ruském lidu národní cítění. Dosavadní problémy šly stranou a národ se semknul v boji proti nepříteli. I inteligence byla plná nadějí, že probuzený živel napomůže k morální i duchovní obrodě země a její příslušníci sami vstupovali do armády. Navíc utrženou porážku ve válce s Japonskem bylo nutné odčinit. Carovo vyhlášení války doprovázela bohoslužba, na níž byla dopravena ikona Matky boží kazaňské. Pravoslaví se stalo jednou z vlasteneckých hodnot, kterou bylo nutné ubránit. Lidé si opět našli cestu ke svému carovi, provolávali mu slávu, uctívali ho a modlili se za něj. Podobné scénáře se opakovaly po celé léto jak v hlavním městě, tak i v Moskvě, kam přijel car v srpnu prosit o boží pomoc.¹⁵⁸ Carevna a velkokněžny se angažovaly v charitativní činnosti. V Carském Selu vznikl lazaret, kde se osobně staraly o raněné vojáky. Z nařízení Svatého synodu se i řada klášterů proměnila v nemocnice.

Celou společnost zachvátila protiněmecká nálada. Hlavní město bylo z oficiálního St. Petersburgu přejmenováno na rusky znějící Petrohrad a i někteří státníci namísto německého jména raději zvolili ruské. Například vrchní prokurátor V. K. Sabler přijal v roce 1915 jméno své manželky Desiatovskij,¹⁵⁹ přesto se mu jeho funkci nepodařilo udržet.

Pravoslavná církev se ujala své role duchovního ochránce a zapojila se do vlasteneckého hnutí. Kněží vyzývali při mších k vstupu do armády, kázali o německém nebezpečí, modlili se za vítězství nebo za raněné vojáky. Sami však byli od branné povinnosti osvobozeni. Aktivně se ale zapojili do pastorační činnosti na frontě, nicméně dosavadní počet sedm set třicet¹⁶⁰ vojenských duchovních nestačil a do roku 1915 byl více jak zdvojnásoben.¹⁶¹ Navíc většina z nich neměla zkušenosti z válečné zóny a jen část kněží si již prošla podmínkami vojenských táborů za rusko-japonské války. K polnímu duchovnímu vybavení sloužil také provizorní kostel, který byl navržen koncem 19. století, a měl podobu rozkládacího stanu. Jeho součástí mohl být i vyšívaný ikonostas, který byl praktičtější a šetřil místo, dále pak řada duchovních knih a brožur. Vybavenost kostela určovaly vládou schválené seznamy, nicméně výlohy na polní kostel nebyly zahrnuty ve státním rozpočtu a kněží si jej museli sami zakoupit.

¹⁵⁸ VEBER 2000, 331.

¹⁵⁹ FRAME/MARKS/STOCKDALE/KOLONITSKII 2014, 349-376.

¹⁶⁰ ZHUKOVA 2014, 584-591.

¹⁶¹ FRAME/MARKS/STOCKDALE/KOLONITSKII 2014, 349-376.

Monopol na výrobu polních kostelů měla firma I. A. Zheverzheyev, od roku 1915 pak firma S. S. Meshkov. Cena provizorního kostela činila 425 rublů a ne každý kněz si ho mohl dovolit. Na nákup vybavení proto přispívali i důstojníci nebo dobročinné organizace, některým plukům jej darovala carská rodina. Vedle frontových duchovních působila také *Komise pro plnění nábožensko-morálních potřeb* v nemocnicích a lazaretech.¹⁶²

Vojáci zprvu hledali u duchovních útěchu, poněvadž strach z blížící se smrti v nich vyvolával potřebu sblížit se s Bohem. Chodili ke zpovědi a prosili o požehnání. I hluboce věřící car na frontě pravidelně navštěvoval bohoslužby a často se o nich zmiňoval své ženě v dopisech: „*Ach, moje milá, jsem tak rozradován touto dobrou zprávou a tak vděčen Bohu za jeho milost! Na 2. hodinu jsem objednal děkovné bohoslužby v zdejším chrámu, kde jsem také v minulém roce býval na děkovných bohoslužbách.*“¹⁶³ S vývojem války a šířícími se neúspěchy ruské armády vzrůstal ale i odpor vojáků vůči církvi. Při ústupu před nepřítelem obraceli svůj hněv proti svatostánkům jak katolickým, tak pravoslavným. Jejich „*znesvěcování kostelů, ničení ikon bylo vnímáno současníky jako zhmotnění nelidské povahy války.*“¹⁶⁴ V roce 1917 byla morálka armády již tak nízká, že konání bohoslužeb bylo téměř nemožné. Stávalo se, že rozlícení vojáci zničili kostel jen proto, že na bohoslužbě pro ně nebylo volné místo.

Ruská armáda byla nejpočetnější v Evropě. Před mobilizací v ní sloužilo přes milion vojáků a po ní se počet zvýšil na více jak čtyři a půl milionu.¹⁶⁵ Nicméně vnitřní situace armády odpovídala stavu ruské společnosti. Většinu tvořili rolníci, kteří byli negramotní, nedokázali pracovat s vojenskou technikou nebo se orientovat v mapách, ani neměli povědomí o důvodech konfliktu. Prvotní fáze války vyznívala pro Rusko nadějně. Rychle postupovalo na Západ a podařilo se mu dobýt východní německá a rakouská území. Průběh bojů a zejména jejich prodlužování však Rusku nesvědčil. Země nebyla připravená na vleklou zákopovou válku a už v létě 1915 se situace začala komplikovat. Selhávala logistika, armáda neměla municí, ani zásoby potravin a mezi vojáky se tak šířila nespokojenost. Mravně zpustlému a hladovému vojsku se již

¹⁶² ZHUKOVA 2014, 584-591.

¹⁶³ SLAVÍK 1933, 120.

¹⁶⁴ ZHUKOVA 2014, 589.

¹⁶⁵ ZUBOV 2014, 279.

nechtělo umírat za cara a v této atmosféře našla živnou půdu protiválečná agitace i bolševická propaganda, financovaná Německem.¹⁶⁶

Ještě komplikovanější než na frontě se ukázala situace v týlu. Počátkem roku 1916 byl jmenován novým ministerským předsedou Boris Stürmer (1848-1917), favorit carevny a Rasputina. Veřejnost a zejména opozice již měla dost jejich vlivu na cara a začala carevnu s mužikem obviňovat z cizoložství a německé špionáže. Kvůli nedostatečnému zásobování a zhoršujícím se životním podmínkám navíc opět vypukly sociální nepokoje. Autorita cara a vlády klesala, zatímco vliv liberálů na veřejné mínění sílil. Vítězství ve válce se zdálo být ztracené a stále častěji se ozývaly hlasy k jejímu ukončení. Car i nadále zůstával neústupným a jakékoli snahy o liberalizaci předem zavrhoval. Přesto se ještě jednou rozhodl ustoupit, když na 14. listopadu 1916 povolil zasedání Dumy. Zde pronesl Pavel Nikolajevič Miljukov (1859-1943) zásadní projev, jenž přispěl k rozkladu monarchie. Miljukov v něm upozornil na zradu v nejvyšších kruzích, ovládanou „temnými osobnostmi“, jenž staví vlastní osobní nízké zájmy nad státní záležitosti. Kritizoval přístup vlády, když se zbavila schopných a způsobilých politiků: *„Pamatujte si, že země v této době pod dojmem hrozivého nebezpečí, které je pro všechny zřejmé, vyžaduje sjednocení lidových sil a vytvoření ministerstev z osob, ke kterým by se země mohla vztahovat s důvěrou.“*¹⁶⁷ Přestože bylo uveřejnění projevu zakázáno, rozšířily se jeho opisy mezi veřejnost i frontové vojáky, které utvrdily v přesvědčení o neschopné carské vládě.

¹⁶⁶ ZUBOV 2014, 346; VEGER 2001, 20.

¹⁶⁷ „Вы помните, что страна в тот момент под впечатлением грозной опасности, ставшей для всех очевидной, требовала объединения народных сил и создания министерства из лиц, к которым страна могла бы относиться с доверием.“ <http://doc20vek.ru/node/1428>, vyhledáno 20. 4. 2017.

3.3 Únorová revoluce 1917

Zasedání Státní dumy pokračovalo až do března 1917. Proti carovi, kterého podporovali už jen extrémní nacionalisté a lidé z „Rasputinova kroužku“, se vytvořila opozice tzv. Progresivního bloku. Podporu nenalezl Mikuláš II. ani u svých příbuzných, kteří ho přesvědčovali o nutnosti reform. Situaci nedokázala zachránit ani vražda Rasputina na konci roku 1916. Car poté strávil několik týdnů u své zdrcené manželky, než se 22. února opět vrátil do hlavního stanu v Mogilevu. Tou dobou se v Petrohradě schylovalo k dalším stávkám. Byly zavřeny Putilovské závody a 23. února se konaly oslavy Mezinárodního dne žen. Při této příležitosti se lidé rozhodli vyjádřit svou nespokojenost a zahájili demonstrace. Stávkujících dělníků přibývalo¹⁶⁸, ženy svou manifestaci proměnily v rabování obchodů a šířily se útoky proti policii. Dne 26. února se k revoluci přidala i velká část vojska, jehož příslušníci odmítali plnit rozkazy a zabíjeli své velitele. Obsazen byl i Tauridský palác, kde zasedala Duma. Její členové vytvořili z předáků Progresivního bloku Prozatímní výbor, z nějž byla později ustanovena Prozatímní vláda. V jejím čele stanul kníže Georgij Lvov (1861-1925), jehož jmenovací dekret formálně podepsal car. Vedle Prozatímní vlády měl rozhodující slovo ve společnosti Petrohradský sovět.

Dne 2. března Mikuláš II. abdikoval.¹⁶⁹ Nejprve ve prospěch careviče Alexeje, nicméně kvůli jeho vážné nemoci se nakonec zřekl trůnu i pro něho a podstoupil ho svému mladšímu bratru Michailovi.¹⁷⁰ Ten o den později nástupnictví také odmítl. V závislosti na událostech nařídil Svatý synod oznámit změny ve všech chrámech a městech v Rusku, a pomodlit se za ruský stát i Prozatímní vládu. Tak mělo být učiněno „*ve městech – první den po přijetí textu, a na vesnici – první neděli nebo svátek, po liturgii.*“¹⁷¹ Dne 3. března odstoupil vrchní prokurátor Synodu Nikolaj Pavlovič Rayev (1856-1919), který tak učinil pro vlastní bezpečí, neboť pocházel z Rasputinova výběru. Na jeho místo byl Prozatímní vládou jmenován Vladimír Nikolajevič Lvov (1872-1930)¹⁷². Již druhý den ve funkci nařídil vynést carský trůn ze zasedacího sálu, jako symbol osvobození pravoslaví. Ze stejného důvodu byla odvolána

¹⁶⁸ Stávkovalo asi 100 tisíc dělníků, kteří tvořili třetinu všech pracujících.

¹⁶⁹ SERVICE 1999, 33.

¹⁷⁰ Michail Alexandrovič (1878-1918) neměl na trůn podle zákona nárok, neboť žil v morganatickém sňatku. Byl zavražděn bolševiky v roce 1918 v Permu.

¹⁷¹ „в городских — в первый по получении текста сих актов день, а в сельских — в первый воскресный или праздничный день, после Божественной литургии.“ In: ВАВКИН 2006, 23.

¹⁷² Vrchním prokurátorem byl od 3. března do 24. července 1917. Ve funkci ho vystřídal A. V. Kartašov.

řada dalších členů Synodu, mimo jiné také petrohradský metropolita Pitirim a moskevský metropolita Makarij.¹⁷³ O své funkce i životy se nyní začali bát všichni, kteří patřili k bývalému režimu.

Válka měla za následek naprostý úpadek mravních hodnot ve společnosti. Poslední zbytky respektu a úcty byly pryč. Lidé ztratili veškeré zábrany a to jak vůči sobě navzájem, tak vůči soukromému majetku. Útoky byly namířeny zejména proti příslušníkům carského režimu, duchovním, ale také proti policii nebo úředníkům. Davy pronikaly do bytů a budov, kradly a ničily majetek, v mnoha případech také zabíjely jejich obyvatele. Jedním z prvních cílů byla církev, která přišla o svou oporu – stát. Úpadek od víry, který byl zaznamenáván od počátku století, dosahoval svého vrcholu. Prozatímní vláda navíc začala uskutečňovat plány na odluku církve od státu: 20. března zrušila náboženská a národnostní omezení a 14. července vydala usnesení *O svobodě vyznání*, jež zrovnoprávnilo jinověrné konfese.¹⁷⁴ V srpnu byla zrušena funkce vrchního prokurátora Svatého synodu a vzniklo ministerstvo náboženství, v jehož čele stanul dosavadní prokurátor Anton Vladimirovič Kartašov (1875-1960).¹⁷⁵

V březnu vznikl z podnětu bývalých členů *Skupiny 32*, která po první ruské revoluci usilovala o reformu církve a její osamostatnění, *Všeruský svaz demokratického duchovenstva a laiků*. K členům tohoto uskupení patřilo levicově orientované duchovenstvo, především mladší a radikální kněží, jejichž cílem byla podpora republiky a socialismu.¹⁷⁶ V dubnu přijala valná hromada program na demokratizaci církve, který požadoval oddělení církve od státu, zavedení gregoriánského kalendáře nebo zavedení ruského jazyka do liturgie. Kromě církevních záležitostí obsahoval ale i politické a sociální body, například rovnost žen a mužů, či bezplatné vzdělání. Členové svazu udržovali blízké vztahy s Prozatímní vládou a tehdejší prokurátor V. N. Lvov jejich činnost sponzoroval. Předseda svazu Alexandr Roždestvenskij byl dokonce jmenován do nového složení Svatého synodu. Organizace se pokusila navázat spojení i s ostatními duchovními, kteří sice podpořili myšlenku reformovat církev, nicméně plán jejího osamostatnění nesdíleli.¹⁷⁷

Většina církevních představitelů nepodporovala oddělování církve a státu. Dne 15. srpna napsal ufijský eparchiální sjezd duchovenstva a laiků delegátům zvoleným na

¹⁷³ SHUBIN 2007, 19.

¹⁷⁴ <http://www.pravenc.ru/text/155432.html>, vyhledáno 20. 4. 2017.

¹⁷⁵ Kartašov byl posledním vrchním prokurátorem Svatého synodu a zároveň prvním i posledním ministrem náboženství Prozatímní vlády.

¹⁷⁶ SHUBIN 2007, 21.

¹⁷⁷ <http://www.pravenc.ru/text/155536.html>, vyhledáno 20. 4. 2017.

Všeruský církevní sněm: „1) oddělení církve od státu nemůže být povoleno, ale musí být deklarována a důsledně provedena svoboda vyznání a kultu. 2) Pravoslaví uznáno jako první mezi ostatními náboženstvími, praktikujících v zemi. 3) V souladu s tím, pravoslavná víra má přednost ve všech aktech veřejného života, v nichž se stát obrací k náboženství, a ve veřejných bohoslužebných aktech, stejně jako zůstává v platnosti pravoslavný kalendář. 4) Hlava ruského státu, ministr náboženství i jeho náměstek musí být pravoslavní od narození.“¹⁷⁸

Postoj vlády byl však opačný, a přestože uznala oddělení institucí za dlouhodobý a složitý proces, trvala na jeho uskutečnění. Další kroky podnikla v oblasti vzdělávání, když se rozhodla sloučit farní a veřejné školy, čímž by připravila církve o značný vliv ve školství i o majetek.

Církve stále více pocítovala potřebu reformy. Bylo tedy rozhodnuto o svolání sněmu ruské pravoslavné církve. Nejprve byla ustanovena předkoncilní rada, jejímž úkolem bylo koncil připravit. Její program vycházel rovněž z materiálů přesněmovních rad z let 1906 a 1912. Církevní sněm byl svolán na 15. srpna 1917 do Moskvy, do chrámu Nanebevzetí Panny Marie.¹⁷⁹ Primární otázkou se stala volba patriarchy. Bolševická revoluce však zastihla církevní koncil uprostřed jednání. Všeobecný strach a nejistota napomohly k urychlení volby patriarchy, jehož ruská církev nyní tolik potřebovala. Bylo rozhodnuto o dvoufázovém hlasování. Z dvaceti pěti navržených kandidátů byli vybráni tři: arcibiskop Antonij Chrapovickij, arcibiskop Arsenij Stadnickij a metropolita Tichon Belavin.¹⁸⁰ O vítězi nakonec rozhodl los, který po bohoslužbě v chrámu Krista Spasitele dne 5. listopadu vylosoval poustevník Alexij Stavrovskij ze Zosimovy poustevny.¹⁸¹ Na lístku stálo jméno metropolity Tichona a Rusko tak mělo po více jak dvou set letech opět patriarchy. Slavnostní jmenování se uskutečnilo 21. listopadu v Moskvě. Patriarcha se o svou moc dělil se Svatým synodem a Nejvyšší církevní radou, jíž se zodpovídal a které náležela zákonodárná i soudní moc.

¹⁷⁸ 1) „Отделение церкви от государства не может быть допущено, но должна быть объявлена и последовательно проведена свобода вероисповеданий и культа. 2) Православие признается первой среди других религий, исповедуемых в государстве. 3) Соответственно с этим, православная вера пользуется преимуществом во всех актах государственной жизни, в которых государство обращается к религии, и в публичных богослужебных действиях, а равно сохраняет силу православный календарь. 4) Глава русского государства, министр исповеданий и его товарищи должны быть православными от рождения.“ In: BAVKIN 2006, 374.

¹⁷⁹ Do sněmu bylo zvoleno 564 zástupců a kromě církevních hodnostářů se ho zúčastnil také předseda vlády Kerenskij, ministr Kartašov nebo předseda Dumy Rodzjanko. In: Zubov 2014, 420.

¹⁸⁰ Tichon Belavin (1865 – 1925), od roku 1900 byl hlavou pravoslavné církve v Americe. Po návratu do Ruska v roce 1907 zastával úřad arcibiskupa v Jaroslavlí, později ve Vilniusu od června 1917 byl moskevským metropolitou.

¹⁸¹ SHUBIN 2007, 23; Zubov 2014, 421-423.

Dne 7. prosince se sněm zabýval rozdělením jejich pravomocí. Kompetence Synodu obsahovaly pastorační, doktrinární, kanonické a liturgické povinnosti. Nejvyšší církevní rada obstarávala administrativní, vzdělávací či ekonomické záležitosti. Starala se o církevní nemovitosti, teologické školy i o penzionované duchovní a další, kteří spadali pod církevní organizace, jako byly například charity. Nejtěžším úkolem bylo zavedení centrální správy, jíž by podléhaly církevní instituce a diecéze, a která by měla v kompetenci jmenování pozic v církevních orgánech. Nejvyšší církevní rada měla patnáct členů, jež byli voleni na dobu tří let. Skládala se ze tří archijerejů, jednoho klášterního mnicha, pěti kleriků z bílého duchovenstva a šesti laiků.¹⁸² První volba proběhla 8. prosince. Společně s členy byl volen i stejný počet náhradníků. V případě hlasování rozhodovala o výsledku převaha hlasů a podle koncilního nařízení nemohl nikdo hlasování odmítnout. V případě, že patriarcha považoval výsledek hlasování za církev ohrožující, mohl do tří dnů vznést protest a písemně jej předložit radě.

Přestože se situace s novým rokem 1918 nevyvíjela pro církev dobře, bylo nutné projednat další reformy, upravující vnitřní strukturu pravoslavné církve, jako byla správa diecézí nebo farností. V otázce vztahu ke státu koncil požadoval, aby pravoslavná církev byla přední mezi ostatními konfesemi, měla svobodu vzdělávání nezávisle na státu, byla státem financována a její nařízení byla státem uznána.¹⁸³ Jednalo se o otázce zavedení národních jazyků, konkrétně ruštiny a ukrajinštiny, v liturgii. Dále se projednávala otázka kalendářní reformy a přijetí gregoriánského kalendáře, která však byla odmítnuta. Poté, co v roce 1918 stát oficiálně přešel na gregoriánský kalendář, musela se nové organizaci přizpůsobit i církev. Patriarcha Tichon zahájil plány na její uskutečnění, ale překážky kladené režimem situaci komplikovaly. Snaha o reformu se vlekla ještě do roku 1923, kdy bylo rozhodnuto přejít k novému kalendáři „*cestou vyloučení třinácti dnů církevního kalendáře mezi 1. a 15. říjnem roku 1923.*“¹⁸⁴ Patriarcha se však domníval, že změny byly učiněny i v autokefálních církvích, což se ale nestalo. Proto nakonec své rozhodnutí odvolal a pravoslavná církev se i nadále řídila juliánským kalendářem. Většina diskutovaných reforem nevstoupila v platnost, neboť problémy církve se během roku 1918 obrátily zcela odlišným směrem. Schůze rady se kvůli zhoršující se situaci v zemi konaly nepravidelně. Setkání synodu a rady s patriarchou probíhala hlavně v jeho sídle

¹⁸² <http://www.pravenc.ru/text/161111.html>, vyhledáno 20. 4. 2017.

¹⁸³ SHUBIN 2007, 24.

¹⁸⁴ NYKL 2013, 65.

v chrámu Sv. Trojice nebo eparchiálním domě v Moskvě. Členové rady však postupně ubývali a zasedání v roce 1920 se účastnilo pouze šest zástupců.¹⁸⁵ V roce 1921 vypršelo členům tříleté funkční období a kvůli zatčení patriarchy Tichona se nové volby neuskutečnily.

3.4 Říjnová revoluce 1917

Během konání koncilu vypukla v Petrohradě Říjnová revoluce. Bolševici vyvíjeli v průběhu roku 1917 stále větší tlak a svou propagandu zaměřili na strategická místa – Petrohrad, Moskvu a válečnou frontu. Prozatímní vláda v čele s Alexandrem Fjodorovičem Kerenským (1881-1970)¹⁸⁶ podcenila levicové nebezpečí a napomohla tak k uskutečnění plánů na ozbrojený převrat. Vladimír Iljič Lenin (1870-1924) od září vyvíjel tlak na své spolustraníky a vybízel je k rychlému jednání. Dne 23. října zorganizovali bolševici a leví eseři vojensko-revoluční výbor, jehož oficiálním úkolem mělo být odražení případného německého útoku. Ve skutečnosti vznikl jako nástroj k převzetí moci a svržení Prozatímní vlády. Přebat začal 24. října, kdy oddíly rudogvardějců pomalu obsazovaly mosty a další strategické budovy, a o den později byl obklíčen i Zimní palác. V noci z 25. na 26. října revolucionáři palác dobyli, vláda byla zatčena a bolševici oznámili převzetí moci. Nejvyšším vládním orgánem se stala Rada lidových komisařů, jejímž předsedou byl zvolen V. I. Lenin. Jedním z prvních kroků bylo vydání *Dekretu o míru*, jímž chtěli bolševici vyzvat válčící strany k uzavření demokratického míru. K všeobecnému ukončení války nedošlo, nicméně v březnu 1918 uzavřela bolševická vláda s Ústředními mocnostmi Brestlitevský mír.¹⁸⁷ Církevní otázka se začala řešit záhy potom. Cílem bolševiků nebylo pouze omezení pravoslavné církve, která lidem stále připomínala carský režim, ale úplné vymýcení náboženství, jež se neslučovalo s marxistickou ideologií. V lidech byla víra stále hluboce zakořeněna a mohla je ovlivňovat. To pro nový režim bylo nepřijatelné, poněvadž chtěl dosavadní systém do základů zbořit a vystavět svůj nový, v němž by stát i člověk byli ateističtí.

Již 11. prosince byla církev zbavena všech vzdělávacích institucí a o několik dní později byly přijaty další dekrety, jež omezovaly vliv církve ve společnosti, jako bylo

¹⁸⁵ <http://www.pravenc.ru/text/161111.html>, vyhledáno 20. 4. 2017.

¹⁸⁶ Alexandr Fjodorovič Kerenskij vystřídal na postu předsedy vlády knížete Lvova. Premiérem byl necelé čtyři měsíce od července do listopadu 1917. Po bolševickém převratu emigroval a zemřel v New Yorku.

¹⁸⁷ SERVICE 1999, 54.

uzavírání manželství.¹⁸⁸ V lednu 1918 přijal V. I. Lenin *dekret o oddělení církve a státu*, který využili bolševici jako zákonnou cestu k uskutečnění protináboženské politiky. Církev přišla o vlastnická práva a její majetek začal být konfiskován. Vyučování náboženství bylo na všech školách zrušeno a církevní vzdělávací instituce byly znárodněny. Dekret obsahoval následující body:

„1. Církev se odděluje od státu... 8. Akty občanského stavu jsou prováděny výhradně civilními úřady: odděleními zápisu manželství i narození. 9. Škola se odděluje od církve. Vyučování religiozní věrouky ve všech státních i veřejných, a také soukromých školách, kde jsou vyučovány všeobecné předměty, není povoleno. Občané mohou vyučovat i se učit náboženství soukromě... 12. Žádná církevní a náboženská společnost nemá právo vlastnit majetek. Práva právnické osoby oni nemají.“¹⁸⁹

Nešlo však pouze o omezování církve jako instituce, fyzické a represivní útoky byly namířeny i proti kněžím. Již během prvních měsíců bolševické vlády došlo k vraždám některých církevních představitelů. Ještě koncem října 1917 zavraždil rozlícený oddíl rudoarmějců protojereje Ioanna Kočurova v Carském Sele, v lednu byl zabit kyjevský metropolita Vladimir Bogojavlenskij a další umírali při bolševickém plenění kostelů a klášterů. Právě tyto akce využily sovětské úřady k oprávněným vraždám duchovních, kteří se pokusili bránit církevní majetek při jeho konfiskaci. Jen v roce 1918 bylo zavražděno tři tisíce duchovních.¹⁹⁰ Patriarcha Tichon se ještě v lednu obrátil svým listem na pronásledovatele a apeloval na ně, aby přestali s „krvavým řáděním“. Vyzýval věrné členy církve, ať tomuto živlu nepodlehnu. Přestože se patriarcha uchýlil k použití silných výrazů, neobsahoval jeho list žádný politický podtext. Odsuzoval sice hanebné zločiny, ale nijak je nespojoval s politickým režimem: *„Probud'te se, blázní, zastavte vaše krvavé masakry. Vždyť to, co děláte, není jen kruté dílo: je to – vskutku dílo satanovo, za které podlehnete gehennskému ohni v životě budoucím – a vaši potomci budou trpět záhrobní a strašnou kletbou během současného pozemského života.“¹⁹¹*

Mezitím stále probíhal církevní sněm, který se musel namísto reforem zabývat novými problémy spojenými s perzekucí církve. Dne 30. srpna vydal sněm výnos, jenž

¹⁸⁸ Jediným státem uznaným se stal pouze civilní obřad.

¹⁸⁹ <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/religion.htm>, vyhledáno 1. 5. 2017.

¹⁹⁰ ZUBOV 2014, 512.

¹⁹¹ „Опомнитесь, безумцы, прекратите ваши кровавые расправы. Ведь то, что творите вы, не только жестокое дело: это - поистине дело сатанинское, за которое подлежите вы огню геенскому в жизни будущей - загробной и страшному проклятию потомства в жизни настоящей – земной.“
In: ВАВКИН 2006, 402.

odmítal podřídit se nařízení vlády o zabavování církevního majetku. Pravoslavné chrámy i cennosti v nich uložené byly podle výnosu božím majetkem v církevním držení. O týden později musel sněm svou aktivitu ukončit. V listopadu byl patriarcha Tichon umístěn do domácího vězení.¹⁹²

Jako další tah ke zkompromitování církve vydala bolševická vláda *dekret o likvidaci kultu relikvií* ze dne 16. února 1919.¹⁹³ Cílem bylo dokázat lidovým vrstvám, že uctívání ostatků svatých je neopodstatněné a zakládá se na lži. Z hrobů byli za přítomnosti státních úředníků vyzvedáváni přední ruští světcí, jako byl kníže Vladimír, sv. Sergij Radoněžský nebo patron carské rodiny sv. Serafim Sarovský. Pokud tělo nebylo zachováno v dokonalém stavu, byla církev obviněna z podvodu. Při hanobení ostatků a plnění kostelů docházelo k dalším útokům proti duchovenstvu, jež se snažilo relikvie chránit. Patriarcha se obrátil přímo na V. I. Lenina a zdůraznil, „že každý přestupek na náboženském vědomí lidu, vyvolá mezi nimi smutek, spravedlivé rozhořčení, a povznes jejich emoce do takových výšin, než by byly ostatní pohromy života.“¹⁹⁴

Během roku 1918 se proti bolševické vládě zformovaly oddíly bělogvardějců, pod velením bývalých důstojníků carské armády. Kontrarevoluci netvořili pouze příslušníci starého režimu, do opozice se postavila zejména inteligence nebo socialisté, kteří s bolševiky nesdíleli jejich politiku. Bílou armádu podporovalo kozáctvo, eseri a menševici, duchovenstvo, ale i pracující lid. Do bojů se zapojili i českoslovenští legionáři. Nevýhodou bílé armády byla její nejednotnost. Oddíly bojovaly nezávisle na sobě a jejich velení je nedokázalo sjednotit. Rudá armáda, již musel Lev Trockij (1879-1940)¹⁹⁵ zformovat, měla do konce roku 1920 přes pět milionů vojáků¹⁹⁶ a ti se vyznačovali neobvyklou brutalitou, která jim nakonec napomohla k vítězství. Duchovenstvo, jež se ocitlo na území osvobozeném bílými, si muselo vytvořit vlastní eparchiální strukturu, neboť přišlo o kontakt s patriarchátem v Moskvě. Postupně tedy vznikaly v osvobozených částech země (konkrétně na Sibíři a na jihu Ruska) církevní orgány tzv. *Prozatímní nejvyšší církevní správy*, která byla ustanovena v listopadu 1918 na církevním sjezdu v Tomsku. Navíc se církev v těchto oblastech těšila mnohem větší

¹⁹² SHUBIN 2007, 52.

¹⁹³ SHUBIN 2007, 57.

¹⁹⁴ „...that every offense of the religious consciousness of the people will incur a subsequent sorrow among them, a righteous indignation, and will stir up their emotions to a degree greater than would other calamities of life.“ In: SHUBIN 2007, 57-58.

¹⁹⁵ Lev Davidovič Trockij byl v letech 1918 až 1925 lidovým komisařem vojenství a námořnictva.

¹⁹⁶ VEBER 2001, 48.

podpoře. O to více krutá byla pomsta rudoarmějců, kteří ustupovali z dobytých území nebo je naopak znovu získávali. Kostely a kláštery byly vykrádány, jejich obyvatelé brutálně mučeni nebo postříleni. Patriarcha se znovu obrátil na sovětskou vládu s dopisem, jenž vyzýval k ukončení bratrovražedných nepokojů a projevoval lítost nad utrpením lidu. Po porážce bílých už nemuseli bolševici svou proticírkevní politiku skrývat za vykonstruovaná obvinění a započali otevřený boj s náboženstvím. Kolem roku 1921 se vytvořila samostatná skupina duchovenstva, která reagovala na politiku sovětů a rozhodla se jí následovat. Členové se opírali o podporu státu a zároveň vytvářeli vlastní představu pravoslavné církve. Jejich hlavním úkolem bylo přesvědčit i ostatní pravoslavné křesťany. Skrze toto „rudé duchovenstvo“ se pokusili bolševici rozložit církve zevnitř.¹⁹⁷

Pronásledování duchovenstva vykonávala zvláštní bezpečnostní služba, jíž svěřila pravomoc Rada lidových komisařů. Tato organizace nesla název *Všeruská mimořádná komise pro boj proti kontrarevoluci, sabotáži a spekulaci*, jinak též VČK, a později známá jako Čeka (ČK). Čeka měla pravomoc vykonávat mimosoudní verdikty, včetně rozsudku smrti. V roce 1920 byl z kláštera na Soloveckých ostrovech zřízen koncentrační tábor. Paradoxem bylo, že z jednoho z nejvýznamnějších poutních míst Ruska se stal tábor právě pro duchovenstvo. V táboře byli internováni nejenom pravoslavní, ale i katoličtí nebo muslimští hodnostáři. Z výpovědí svědků je známo, že představitelé různých konfesí se ve zdech tábora na Solovkách vzájemně respektovali a navzdory starým křivdám se semkli proti režimu. V roce 1923 zde bylo internováno asi dva tisíce duchovních.¹⁹⁸ V únoru 1922 převzala kompetence Čeky tajná státní služba GPU. Ta měla na starosti koncentrační tábory a uvádí se, že během prvních dvou let své existence bylo jejími členy zavražděno asi 2690 kněží, 5410 mnichů a mnišek, a zrušeno 637 klášterů.¹⁹⁹

¹⁹⁷ ROSLOF 2002, 39.

¹⁹⁸ SHUBIN 2007, 103.

¹⁹⁹ ZUBOV 2014, 676.

Mezi roky 1921 a 1922 se vláda rozhodla k radikálnímu kroku na potlačení rolnických povstání. Preventivním opatřením se stal plánovaný hladomor. Rolníkům bylo zabaveno obilí a dobytek, k tomu se přidalo nadměrně suché léto 1921. Lidé ve 37 guberniích hladověli (zejména v oblasti Povolží) a objevily se i případy kanibalismu. Rolníci navíc museli odvádět dávky, jejichž výše pro ně byla neúnosná. Za nedodržování nařízení byli tvrdě trestáni a veřejně ponižováni. Zprávy o hladomoru v Rusku se rozšířily i do zahraničí. Z americké humanitární organizace *American Relief Administration* (ARA), v jejímž čele stál budoucí prezident Herbert Hoover, proudily do Ruska zásoby potravin i peněz. Na finanční i humanitární pomoci se podílel i Červený kříž a papežský stolec.²⁰⁰ V samotném Rusku se organizovali lidé, zejména z řad inteligence, kteří chtěli pomoci. Za to však byli odsouzeni za protistátní činnost a posláni do vyhnanství. Když se Američané dozvěděli o nakládání s obilím a cennostmi, jež sověti vyváželi do zahraničí, svou humanitární pomoc ukončili.

I ruská církev nabídla své cennosti na pomoc hladovějícím, vyjma předmětů potřebných k liturgii.²⁰¹ Přestože se patriarcha pokoušel udržet vztahy se státem v rovnováze, přední členové Strany, zejména L. D. Trockij, se obávali případného posílení autority církve a využili její „nedostatečnou“ nabídku k násilnému zabavení veškerého majetku na pomoc hladovějícím. Pod jeho vedením sestavila speciální komise plán na zabránění církevních cenností. Ten nařizoval místním sovětům do měsíce zabavit všechny cennosti z drahých kovů a drahokamů, které v kostelech naleznou. Navíc vznikly komise, které měly na akce dohlížet a ubezpečit věřící, že cennosti budou využity výhradně na potlačení hladomoru. Proti rozhodnutí se ohradil patriarcha Tichon. V dopise Ústřednímu výkonnému výboru vyčetl, že jeho osobu prezentuje jako podvodníka, přestože církev svou pomoc nabídla, ale nebyla vládou přijata. Zároveň se obrátil na pravoslavné emigranty v čele s biskupem Antonijem Chrapovickým, aby je informoval o postupech bolševické vlády. Ti však pochopili jeho zprávu jako výzvu k boji a biskup Antonij zaslal zprávu o poměrech v Rusku na konferenci do Janova. Zveřejnění zprávy, která varovala před bolševickým nebezpečím a vyzývala k ozbrojenému boji, způsobilo pravoslavné církvi v Rusku další komplikace. Patriarcha byl vyzván, aby na důkaz své nevinny emigranty exkomunikoval z církve.²⁰² Z Leninova dopisu Molotovovi a členům politbyra:

²⁰⁰ BECKER 2006, 33.

²⁰¹ GRAJEWSKI 1997, 19.

²⁰² ROSLOF 2002, 39-73.

„Musíme usilovat o odstranění církevního majetku jakýmikoli nezbytnými prostředky s cílem zajistit našemu fondu několik set milionů zlatých rublů (nezapomínejte na nesmírné bohatství některých klášterů a láver)... Abychom dostali do našich rukou tento fond několika set milionů zlatých rublů (a možná i několika set miliard), musíme udělat vše, co je nezbytné. Ale udělat to úspěšně, je možné jen nyní... Proto jsem dospěl k nespornému závěru, že musíme právě teď rozdrtit stovky černého duchovenstva rozhodně a bezohledně a zlikvidovat veškerý odpor takovou brutalitou, že nezapomenou několik desetiletí.“²⁰³

V. I. Lenin v dopise uváděl, že získané finanční prostředky budou vynaloženy na sovětskou politiku a diplomacii pro konferenci v Janově v roce 1922. Jako záminku využil incident v obci Šuja nedaleko Moskvy, kde rolníci při obraně kostela napadli čekisty.²⁰⁴ Rudí kněží následovali vládní nařízení o zabavení církevních cenností ke zmírnění hladomoru a útočili na pravoslavné duchovenstvo v čele s patriarchou, za jejich nelояalitu. Stali se terčem sovětské kampaně ke zdiskreditování církve ve společnosti. Byli obviňováni, že odmítají pomoci hladovějícím a podněcují nenávisť vůči státu. Komise pro agitaci a propagandu uspořádala setkání, na nichž bylo dělnictvo vyzváno k podepsání petice, podporující vládní kroky proti církvi. Proti Tichonovi byla vedena konspirační kampaň, která jej obviňovala ze snahy svrhnout režim a převzít moc v zemi. Bolševici využívali radikální duchovenstvo, aby mezi patriarchou, biskupy a farníky způsobilo rozkol. L. D. Trockij seznámil politbyro se svou strategií, která usilovala o podporu duchovenstva v kampani proti patriarchátu, čímž by došlo k vnitřnímu rozkladu církve. K tomuto účelu využitě duchovenstvo by bylo později také zlikvidováno. Cena zabaveného majetku ale stále nedosahovala Trockého představ. Padesát čtyři duchovních bylo obviněno z ukrývání cenností a na jaře 1922 byl v Moskvě veden proces, po němž bylo jedenáct z nich odsouzeno k trestu smrti.

Protitichonovskou kampaň vedla čtveřice vůdců renovačního hnutí²⁰⁵ (později též

²⁰³ „We must pursue the removal of church property by any means necessary in order to secure for ourselves a fund of several hundred million gold rubles (do not forget the immense wealth of some monasteries and lauras)... In order to get our hands on this fund of several hundred million gold rubles (and perhaps even several hundred billion), we must do whatever is necessary. But to do this successfully is possible only now... Therefore, I come to the indisputable conclusion that we must precisely now smash the Black Hundreds clergy most decisively and ruthlessly and put down all resistance with such brutality that they will not forget it for several decades.“ <https://www.loc.gov/exhibits/archives/ae2bkhun.html>, vyhledáno 1. 5. 2015.

²⁰⁴ GRAJEWSKI 1997, 19.

²⁰⁵ Renovační hnutí mělo za cíl demokratizaci a modernizaci církve. Stálo v opozici k tradiční pravoslavné církvi a vystupovalo zejména proti patriarchovi. Později bylo známo jako Živá církev, podle vlastního časopisu, který od roku 1922 vydávali.

Živá církev): Sergej Kalinowskij, Alexandr Vvedenskij, Vladimir Krasnitskij a Belkov. Ti se shodovali na tom, že je církev ohrožena politikou patriarchy Tichona, který je zapojen do kontrarevoluce. Pozorovali pokles jeho věrných a tuto situaci se rozhodli využít ke změnám uvnitř církve. Čtveřice navrhla, aby nespokojení věřící zaslali návrh na odvolání patriarchy sovětské vládě. Ta s návrhem souhlasila a patriarcha byl vyzván, aby ze svého úřadu dočasně odstoupil. Tichon svěřil pravomoci metropolitovi z Jaroslavle Agafangelovi (1854-1928).²⁰⁶ Dne 15. května 1922 bylo rozhodnuto o vytvoření nového nejvyššího církevního orgánů, který se skládal výhradně z členů renovačního hnutí. Byli podporováni sovětskou vládou, která se i nadále snažila podněcovat antipatriarchální nálady.

Dne 18. května se uskutečnila schůzka vůdců renovace s internovaným Tichonem, jejímž cílem bylo přimět patriarchu, aby předal své funkce jim, dokud do Moskvy nedorazí Agafangel. Patriarcha souhlas vydal a renovační hnutí de facto převzalo církevní moc v zemi. Již o den později vydala vláda neoficiální nařízení místním sovětům, aby renovační církvi projevíly podporu. Tisk musel psát o modernizaci v církvi jako boji proti feudalismu.²⁰⁷ Namísto moskevského patriarchátu vznikla Nejvyšší církevní správa, v jejímž čele stanul biskup Antonin Granovskij (1865-1927).²⁰⁸ Na obranu patriarchy se postavil metropolita Veniamin a odmítl uznat jeho souhlas za platný, zároveň vystoupil proti vůdcům renovace, když celé vedení exkomunikoval. Za svůj protibolševický postoj byl odsouzen k trestu smrti, čímž z něj režim učinil dalšího mučedníka. Navíc byl před soudní budovou napaden fanatickou ženou Vvedenskij, která ho zranila dlažební kostkou na hlavě. Proti renovaci se postavil i zástupce patriarchy biskup Agafangel, který zpochybnil legitimitu nového vedení. Nakonec byl biskup umístěn do domácího vězení, později vězněn a poslán do vyhnanství na Sibiř.²⁰⁹ Samotný patriarcha byl z domácího vězení přemístěn do internace v Donském klášteře. K jeho zatčení se vyjádřil i Sergej Bulgakov ve svém deníku: „*O patriarchovi – jeho uvěznění a vyhnanství – bylo rozhodnuto předem, celý proces – zinscenován, všechno bylo rozehráno podle předepsaných not. Jak je vidět ze smyšlených zpráv těch prolhanců, patriarcha si počíná s důstojností světce a dokonce těm odpadlíkům od víry imponuje, třebaže jeho pozice – běda! - je vratká a nejistá.*“²¹⁰

²⁰⁶ SHUBIN 2007, 80.

²⁰⁷ ROSLOF 2002, 58.

²⁰⁸ GRAJEWSKI 1997, 22.

²⁰⁹ Tamtéž.

²¹⁰ BULGAKOV 2011, 54.

Za dveřmi patriarchova pokoje hlídkovali nepřetržitě příslušníci Čeky. Ven mohl vyjít pouze na deset minut denně, jinak se mohl zdržovat pouze na balkoně. Po roce domácího vězení zaslal patriarcha odvolání Nejvyššímu Sovětu a požadoval umožnění vést velikonoční bohoslužbu. Žádost byla zamítnuta a Tichon byl umístěn do Lubyanské věznice.²¹¹ Nadále pokračovalo také stíhání duchovních, kteří údajně odmítali spolupracovat na vydání cenností. V srpnu 1922 bylo ve Smolensku odsouzeno čtrnáct mužů, z nichž byli čtyři popraveni.²¹²

Po převzetí církevní správy si muselo renovační hnutí zajistit podporu duchovních a farníků. Dne 23. května bylo uspořádáno první setkání moskevského duchovenstva s představiteli Živé církve, ale duchovní odmítli renovátory podpořit. Následně začali členové Živé církve ve spolupráci s novináři vydávat články, v nichž útočili na mnichy, jako bývalé uzurpátory církve. Biskupové, kteří odmítli renovátorům přislíbit podporu, byli zatýkáni a převážně vyhoštěni do odlehlých částí Ruska. Společně s biskupem Veniaminem bylo obviněno dalších osmdesát šest duchovních, kteří byli odsouzeni k trestu smrti, vyhoštění nebo vězení. Mezi roky 1922 a 1923 bylo zabito přes osm tisíc kněží, mnichů a mnišek. Živá církev slavila triumf hlavně v Petrohradě, kde „ze 123 ve městě otevřených kostelů, 113 bylo okamžitě přemoženo renovátory. Farníci rychle poznali, co se stalo, byli deziluzovaní a rozčarovaní, a kostely byly brzo prázdné.“²¹³ Navíc došlo uvnitř Živé církve k rozkolu, když metropolita Antonin v srpnu 1922 založil vlastní organizaci *Unii církevního restaurátorství*²¹⁴, a později se odštěpily i jiné skupiny s vlastním programem.

V červenci zůstávalo 36 ze 73 diecézních biskupů stále věrných patriarchovi.²¹⁵ Nejvyšší církevní správa je proto vyzvala, aby opustili svá místa, pokud neuznají autoritu renovátorů. Na jejich posty byli poté dosazeni biskupové z řad Živé církve. V srpnu se konala regionální konference Živé církve, kde byla projednávána nová modernější pravidla. Někteří požadovali možnost rozvodu duchovních, to se však setkalo s všeobecným nesouhlasem. Zbývající členové Synodu vydali ke konci roku 1922 vyhlášku, která vyzývala kněze k neloajalitě vůči renovátorským biskupům, a Živou církev označila za zloděje.²¹⁶ K odporu se přidal i patriarcha Tichon a označil

²¹¹ SHUBIN 2007, 88.

²¹² SHUBIN 2007, 82.

²¹³ SHUBIN 2007, 85.

²¹⁴ Soyuz tserkovnogo vozrozhdeniya.

²¹⁵ SHUBIN 2007, 89.

²¹⁶ SHUBIN 2007, 94.

Živou církev za „*instituci antikrista*“.²¹⁷

V květnu 1923 se v moskevském chrámu Krista Spasitele konal pod dohledem vlády²¹⁸ sjezd Rady duchovních, sestávající ze 476 členů ze sedmdesáti šesti diecézí.²¹⁹ Každý delegát obdržel dotazník, v němž se měl vyjádřit ke vztahu k sovětské vládě a navrhnout řešení ohledně patriarchy. Oficiální zprávy z Rady neobsahovaly žádné zmínky o rozporech mezi Živou církví s Tichonovci, naopak zdůrazňovaly jednotu, která na jednání panovala. Patriarcha Tichon byl nakonec Radou odsouzen za podněcování kontrarevoluce a bylo rozhodnuto o jeho sesazení. Patriarcha však rozhodnutí rady odmítl s odůvodněním, že mu nejsou známy její kompetence a nemůže proto respektovat výsledek jejího jednání.²²⁰ V červenci byl Tichon propuštěn z vězení a poslán zpět do Donského kláštera, musel se však vyznat ze své viny. Odmítl podporu bílých i emigrantů a zároveň ujistil sovětskou vládu, že není jejím nepřítelem. Koncem srpna oznámil Synod opětovné převzetí patriarchátu pravoslavné církve, čímž rozpoutal s renovátory nový spor. Patriarcha byl pod hrozbou vězení vyzván, aby spojil Synod s renovačním hnutím. Poté, co odmítl, byla zahájena nová vlna zatýkání duchovenstva. Kostely byly zavírány a přestavovány na kina nebo kulturní centra. Konaly se pouliční průvody zesměšňující duchovenstvo, vycházela řada brožur a novin s protináboženskou propagandou, například časopis *Bezbožnik*²²¹. Důležitou roli sehrála škola, která měla za úkol vychovat z dětí ateisty. Pořádaly se dokonce kurzy, kde bylo lidem vštěpováno protináboženské smýšlení.²²² Od roku 1923 byla na pravoslavnou církev aplikována nová ekonomická politika sovětů (NEP). Strategie, která vznikla zejména pro hospodářskou činnost státu, spočívala v prosazování rivality uvnitř církve, kdy „*farní společenství získala značnou autonomii, zatímco vyšší úroveň církevní správy zůstala pod dohledem tajné policie.*“²²³ Cílem bylo oslabit církev a její vliv na veřejnost, prezentovat ji věřícím jako hlasatele falešné a pověřčivé víry, kteří usilují pouze o vlastní prospěch.

²¹⁷ Tamtéž.

²¹⁸ Dohled zajišťoval náčelník GPU Jevgenij Alexandrovič Tuchkov (1892 – 1957), který byl zodpovědný za vývoj náboženské politiky státu. Spolupracoval s renovačním hnutím a aktivně pracoval na vnitřním rozkladu pravoslavné církve.

²¹⁹ ROSLOF 2002, 103.

²²⁰ ROSLOF 2002, 106.

²²¹ Vydáván od roku 1924 v Moskvě.

²²² GRAJEWSKI 1997, 25.

²²³ ROSLOF 2002, 111.

V lednu 1924 Svatý synod²²⁴ v čele s patriarchou vydal prohlášení, které odmítalo uznat kánon renovační církve. Zároveň však patriarcha nařídil, aby se kněží při bohoslužbách zmínili o autoritě sovětské vlády. Někteří se domnívali, že patriarcha tak učinil pod nátlakem sovětů. V květnu patriarcha souhlasil s připojením Živé církve a byla vytvořena dočasná dvanáctičlenná církevní správa, kterou tvořil patriarcha Tichon a pět jím vybraných lidí a V. Krasnitskij se svými pěti členy. Tichon byl za tento krok kritizován svými příznivci, kteří nemohli Krasnitskému zapomenout účast na odsouzení biskupa Veniamina. Patriarcha však brzy uznal, že uzavření koalice nebylo správným krokem. Synod za účelem obnovit svou autoritu rozeslal kruhový dopis do autokefálních pravoslavných církví s žádostí o obnovu spolenectví. Odpovědi byly převážně kladné a vyzývaly patriarchu k záchraně patriarchátu v Rusku.²²⁵ Ve dnech 10. až 18. června 1924 se konala konference, jíž se účastnilo 466 delegátů a jejímž cílem bylo potvrdit synodální církve jako jedinou nejvyšší organizaci pravosláví v Rusku. Během roku se i nadále vyostřovala situace vlády vůči duchovenstvu. Šedesát šest biskupů bylo buď v exilu, nebo ve vězení. Někteří, jako metropolita Sergej Starogorodskij, měli zakázáno opustit stanovené místo, značná část byla poslána na Solovky nebo do vyhnanství v Uzbekistánu.

V prosinci byl ve svém bytě v Donském klášteře přepaden patriarcha Tichon a při potyčce s lupiči byl zabit jeho blízký přítel a spolupracovník Jakov Polusov. Po tomto incidentu se výrazně zhoršil patriarchův zdravotní stav a musel být hospitalizován.²²⁶ Koncem února byla opět zamítnuta jeho žádost o registraci Svatého synodu a zároveň byl patriarcha obviněn z dalšího podněcování kontrarevoluce. V březnu prodělal operaci, po níž se jeho stav opět zhoršil. J. A. Tuchkov se pod vlivem situace pokusil vymoci na patriarchovi prohlášení, kterým by uznal autoritu Sovětského svazu. Na vzniku dokumentu se podílel patriarchův zástupce metropolita Pjotr.²²⁷ Konečné znění prohlášení ale patriarcha neschválil a 7. dubna zemřel. O tři dny později uveřejnily noviny *Izvesti* údajný patriarchův dopis, v němž odsoudil jednání některých biskupů a schvaloval vytvoření komise, jež tyto „nevěrné“ duchovní vyšetřovala. Ve skutečnosti

²²⁴ Tou dobou pracoval Synod nelegálně, poněvadž jeho činnost nebyla registrovaná u státu. V březnu se patriarcha obrátil na příslušné orgány s žádostí o registraci Synodu, která byla zamítnuta.

²²⁵ SHUBIN 2007, 106.

²²⁶ Byl umístěn na soukromou kliniku dr. Bakunina pod občanským jménem Vasilij Belavin, ale přesto se jeho léčby ujal sám majitel. V nemocnici jej ostatní pacienti, dokonce i jejich návštěvy, žádali o požehnání.

²²⁷ Pjotr (1862-1937) byl metropolitou krutickým a vikářem moskevské eparchie. Po smrti Tichona se stal zastupujícím patriarchou, neboť Tichonem vybraní nástupci byli v exilu. Petr byl zavražděn během Stalinova režimu a jeho hrob zůstal neznámý.

však šlo o verzi, kterou patriarcha odmítl podepsat a Tuchkov předal novinám dopis s falešným podpisem.²²⁸

Duchovní, jenž odešli do exilu, se zasloužili o zachování a rozvoj ruské pravoslavné církve v emigraci. Šlo zejména o skupinu kněží, která v roce 1920 uprchla z Ruska společně s armádou generála Wrangela a rozhodla o vzniku *Ruské nejvyšší církevní správy* v zahraničí. Jejím předsedou se stal metropolita Antonij Chrapovickij, kterého o rok později potvrdil i koncil ruské emigrace v Sremských Karlovcích. V čele západoevropské metropolitní oblasti stál Jevlogij Georgijevskij (1868-1946), ale vztahy mezi ním a Zahraničním synodem byly značně vyostřené kvůli neshodám ohledně správy farností. V roce 1931 opustil metropolita Jevlogij kanonické společenství s Moskevským patriarchátem a přešel pod správu Konstantinopolského patriarchy.²²⁹

Od poloviny 20. let se situace mezi státem a církví stabilizovala. Zatímco pravoslavná hierarchie nadále zůstávala pod státním dohledem, život ve farnostech byl o poznání snesitelnější než na počátku revoluce. Tento stav však netrval dlouho, již na přelomu 20. a 30. let byl vydán nový zákon, jenž omezoval pravomoci kněze, byly zrušeny volné neděle a tím pádem s nimi spojené nedělní bohoslužby. Byly posíleny náklady ateistických novin, které vydával hlavně *Svaz bojovných bezbožníků*. Závěrečná kapitola se začala psát s nástupem J. V. Stalina (1878-1953). V letech 1936 až 1939 zažilo náboženství opravdový rudý teror. Bylo zavřeno asi osm tisíc kostelů, přičemž v roce 1939 jich fungovalo zhruba tři sta až pět set. Většina dosud aktivních duchovních byla poslána do táborů nebo zabita, až zůstali ve svém úřadě pouze čtyři biskupové.²³⁰ Lidé byli udáváni za návštěvu kostela a byla od nich vymáhána protináboženská prohlášení. V roce 1937 vydal Stalin rozkaz ke konečnému řešení protistátních „živlů“, jejímž následkem byla poprava většiny dosud vězněných duchovních. Z pronásledování nebyli vyjmuti ani sektáři, kteří doposud zůstávali stranou represí. Podle odhadů²³¹ zahynulo mezi roky 1918 až 1929 pět až deset tisíc duchovních a v letech 1930 až 1939 až čtyřicet pět tisíc, jiné studie hovoří až o osmdesáti tisících obětí.²³²

²²⁸ SHUBIN 2007, 111.

²²⁹ ZUBOV 2014, 751-753.

²³⁰ SHUBIN 2007, 33.

²³¹ Výzkum provedl historik Dimitry Pospelovski, specializující se na historii pravoslavné církve.

²³² SHUBIN 2007, 144.

Závěr

V závěru se pokusím o rekapitulaci zjištění, k nimž jsem za pomoci odborné literatury a narativních pramenů došla. V úvodní části mé práce jsem se zabývala stavem v pravoslavné církvi na přelomu 19. a 20. století. Podobně jako na Západě, i v Rusku ovlivnila průmyslová revoluce myšlení lidí napříč celou společností. Důvěra v církve jako instituci klesala, lidé svou víru ztráceli nebo se naopak hlouběji ponořili do mystiky ruského pravoslaví. Po staletí trvající vliv a autorita pravoslavné církve se ztrácely v bídných podmínkách továren a dělnických kolonií. Církve si potřebu reformy uvědomovala, ale její strnulost bránila efektivnímu rozhodování. Navíc se duchovenstvo soustředilo na vnější okolnosti a změnám uvnitř společenství se vyhýbalo. Filosoficko-náboženské hnutí mělo konkrétnější představu, ale bez pomoci církve a jejích farností nemohlo prosté Rusy příliš ovlivnit. Musím však vyzdvihnout jedinečnost tohoto uskupení, jež šlo zcela odlišným směrem, než jiná filosofická hnutí v Evropě. Inteligence, ač si uvědomovala zastaralost a zkosnatělost pravoslaví, se pokusila o jeho záchranu. Mimoto někteří z členů vyzývali k otevřenosti vůči katolictví, které je inspirovalo a z nějž chtěli čerpat jeho pozitiva k obohacení pravoslaví. Vedle vnitřních problémů církve ovlivnil ztrátu důvěry ruského lidu ve stát i další faktor. Tím byla slepá víra carského páru v mystika Grigorije Rasputina. Kdyby sibiřský mužik zůstal soukromou záležitostí Romanovské rodiny, možná mohla revolučním událostem předejít.

Přestože pravoslavná církev tvořila ústřední linii mé práce, nemohla jsem ignorovat ani další náboženské skupiny. Těmi jsem se zabývala ve druhé části diplomové práce. Jinověrci se v době carského režimu netěšili žádné přízni, naopak byli v mnoha směrech a aspektech společenského života perzekuováni. Starověrci a sektáři dokonce stáli mimo zákon a za svou víru také umírali. Nicméně první ruská revoluce v roce 1905 téměř pro všechny jinověrné skupiny znamenala změny k lepšímu. Starověrci, Židé i katolíci se dočkali tolerančního ediktu. Pravoslavná církev svých požadavků však nedosáhla. Únorová revoluce 1917 již přinesla změny napříč konfesemi. Náboženství byla zrovnoprávněna a Pravoslavná církev měla být oddělena od státu. Navíc se konečně dočkala svolání koncilu, o nějž přes deset let usilovala. Během krátkého období demokracie se ale nestihla většina změn vůbec uskutečnit. Vrcholem snah koncilu se stalo zvolení patriarchy Všeruské pravoslavné církve, který byl ovšem postaven před

nelehký úkol. Po nástupu bolševiků k moci muselo pravoslaví za svůj blízký vztah k carskému režimu i za svůj vliv na Rusy zaplatit krutou daň. Během pronásledování náboženství zemřely desítky tisíc kněží, laiků a mnichů, nemluvě o dalších stovkách tisíců lidí, kteří zemřeli za svou víru. Největší z pravoslavných církví byla téměř zničena. Zahynula většina elitních duchovních, přeživší dožili v emigraci a pouze čtyři archijerejové spravovali své diecéze. Řadoví kněží byli buď mrtví, nebo splynuli se společností. Stovky obětí rudého teroru se po roce 1991 dočkaly svatořečení, mezi nimi například patriarcha Tichon nebo metropolitě Vladimír a Veniamin. Sovětský svaz paradoxně vytvořil moderní podobu mučednictví, kterou si nyní Rusové připomínají během církevního roku.

Hlavním cílem diplomové práce bylo vytvořit jednotný obraz nejen oficiální ruské církve na počátku 20. století, ale náboženství všeobecně. Vycházela jsem zejména z nejrozšířenějších církevních společenství v Rusku, ale rozmanitost víry mezi ruským obyvatelstvem byla mnohem pestřejší. Nicméně kvůli omezenému rozsahu i literatuře jsem vynechala například některé sektářské skupiny nebo protestanty. Přesto se domnívám, že se mi povedlo cíle dosáhnout a představit náboženské poměry v Rusku v období první čtvrtiny 20. století. Na jednotlivých situacích jsem ukázala, jak byly tyto poměry rozličné a jak se přízeň vládnoucího režimu lišila.

Náboženství má v Rusku dlouhou a pevnou tradici. I přes veškeré snahy porevolučního období a stalinistického režimu v minulém století se nepodařilo vyrvat jeho silné kořeny. Řada chrámů, jež za Sovětského svazu zanikla, byla obnovena, příkladem je chrám Krista Spasitele v Moskvě. Pravoslaví v posledních desetiletích zažívá renesanci a ruská společnost se opět navrácí ke své duchovní tradici, která prostupuje všechny její vrstvy. V současném Rusku opět roste vliv církve, která se státem úzce spolupracuje. Pravoslavná církev je součástí národní identity Ruska a spoluutváří její charakteristický obraz.

Ve své diplomové práci jsem vycházela především z odborné literatury a historiografických pramenů. Čerpala jsem jak z titulů domácích, tak zahraničních, zejména anglických a ruských autorů. Bohužel převážná část primární literatury není u nás dostupná, ale podařilo se mi dohledat řadu fotokopií nebo přepisů dobových dokumentů.

Seznam použitých zkratk:

ARA – American Relief Administration

ASSR – Autonomní sovětská socialistická republika

ČK – Čeka/Chrezvychajnaja komissija/Mimořádná komise

GPU – Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije/Státní politická služba

NEP – Nová ekonomická politika

VČK – Vserossijskaja chrezvychajnaja komissija/Všeruská mimořádná komise

Seznam literatury:

Monografie/monografie s podtitulem/kapitola v monografii:

- ALFEJEF 2016 — Ilarion ALFEJEF: *Mystérium víry. Uvedení do pravoslavné teologie.* Červený Kostelec 2016
- AMBROS 2015 — Pavel AMBROS 2015: *Mesianismus, sofiologie a ruské náboženské myšlení 19. a 20. století.* Olomouc 2015
- BERĎAJEV 2003 — Nikolaj Alexandrovič BERĎAJEV: *Ruská idea.* Praha 2003
- EXNEROVÁ 2008 — Věra EXNEROVÁ: *Islám ve Střední Asii za carské a sovětské vlády.* Praha 2008
- FILIPÍ 1996 — Pavel FILIPÍ: *Křesťanstvo.* Brno 1996
- FLOROVSKIJ 2015 — Georgij Vasiljevič FLOROVSKIJ: *Cesty ruské teologie.* Olomouc 2015
- GRAJEWSKI 1997 — Andrzej GRAJEWSKI: *Rusko a kříž: z dějin pravoslavné církve v SSSR.* Praha 1997
- HAUMANN 1997 — Heiko HAUMANN: *Dějiny východních Židů.* Olomouc 1997
- CHENAUX 2012 — Philippe CHENAUX: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917-1989).* Praha 2012
- IVANOV 2015 — Sergej Arkad'jevič IVANOV: *Blázni pro Krista. Kulturní dějiny jurodství.* Červený Kostelec 2015
- JEŽEK 2012 — Václav JEŽEK: *Pravoslaví, Řím a církevní unionismus.* Gorlice 2012
- KEFELI 2014 — Agnes Nilufer KEFELI: *Becoming Muslim in Imperial Russia.* New York 2014
- KROPÁČEK 1996 — Luboš KROPÁČEK: *Islámský fundamentalismus.* Praha 1996
- LACHMANOVÁ 2014 — Kateřina LACHMANOVÁ: *Svatý Jan Kronšadtský (1829-1908).* In: *Kronšadtský 2014, 5-16*
- LUXMOORE/BABIUCHOVÁ 2003 — Jonathan LUXMOORE / Jolanta BABIUCHOVÁ: *Vatikán a rudý prapor.* Praha 2003
- NYKL 2013 — Hanuš NYKL: *Náboženství v ruské kultuře.* Červený Kostelec 2013
- PANCHENKO 2004 — Aleksandr PANCHENKO: *Christovščina i skopčestvo: fol'klor i tradicionnaja kul'tura russkich mističeskich sekt.* Moskva 2004
- PIPES 1998 — Richard PIPES: *Dějiny ruské revoluce.* Praha 1998
- PUTNA 2015 — Martin C. PUTNA: *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity.* Praha 2015
- RADZINSKIJ 2002 — Edvard Stanislavovič RADZINSKIJ: *Rasputin.* Praha 2002
- RICCARDI 2014 — Andrea RICCARDI: *Století mučedníků.* Kostelní Vydří 2014
- SLÁDEK 2010 — Karel SLÁDEK: *Mystická teologie východoslovanských křesťanů.* Červený Kostelec 2010
- SLÁDEK 2012 — Karel SLÁDEK: *Cesty k bohodivství.* Červený Kostelec 2012
- SLAVÍK 2009 — Jan SLAVÍK: *Leninova vláda 1917-1924.* Praha 2009²
- SOLOVJOV 2000 — Vladimír Sergejevič SOLOVJOV: *Čtení o bohodivství.* Velehrad 2000
- SOLŽENICYN 2004 — Alexandr Isajevič SOLŽENICYN: *Dvě stě let pospolu; Díl 1.* Praha 2004
- SOLŽENICYN 2005 — Alexandr Isajevič SOLŽENICYN: *Dvě stě let pospolu; Díl 2.* Praha 2005

- ŠVANKMAJER/VEBER/SLÁDEK/MOULIS 1996 — Milan ŠVANKMAJER / Václav VEBER / Karel SLÁDEK / Vladislav MOULIS: Dějiny Ruska. 2., rozšířené vydání. Praha 1996
- TERESČUK 2006 — Andrej Vasiljevič TERESČUK: Grigorij Rasputin: poslednij „starec“ imperii. Sankt-Peterburg 2006
- VEBER 2000 — Václav VEBER: Mikuláš II. a jeho svět. Praha 2000
- VEBER 2001 — Václav VEBER: Komunistický experiment v Rusku 1917-1991 aneb Malé dějiny SSSR. Praha 2001

Článek v časopisu:

- TRÖSTEROVÁ 1996 — Zdeňka TRÖSTEROVÁ: Starověrectví jako historický fenomén i současná skutečnost. In.: Opera Slavica. Ročník VI, číslo 3. Brno 1996

Sborník/kniha sebraných článků/sborník k poctě/kolektivní práce:

- AVDEJEV/TIMOFEJEVA 2015 — R. I. AVDEJEV / T. Y. TIMOFEJEVA (ed.): Istorija Russkoj pravoslavnoj cerkvi. Istorija ruskocerkvi ot učreždenija do vosstanovlenija patriaršestva v Moskve (1589-1917 gg.). Tom 2. Moskva 2015
- BABKIN 2006 — Michail Anatoljevič BABKIN (ed.): Rossijskoje duhovenstvo i sverženije monarchii v 1917 godu: materialy i archivnyje dokumenty po istorii Russkoj pravoslavnoj cerkvi. Moskva 2006
- DEKEL-CHEN/GAUNT/MEIR/BARTAL 2010 — Jonathan DEKEL-CHEN / David GAUNT / Natan M. MEIR / Israel BARTAL (ed.): Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History. Bloomington 2010
- FRAME/MARKS/STOCKDALE/KOLONITSKII 2014 — Murray FRAME / Steven MARKS / Melissa STOCKDALE / Boris KOLONITSKII (ed.): Cultural History of Russia in the Great War and Revolution 1914-22. Bloomington 2014
- FREEZE/HARRIS 2013 — ChaeRan Y. FREEZE / Jay M. HARRIS (ed.): Everyday Jewish life in imperial Russia: select documents 1772-1914. Waltham 2013
- GARADŽA 1988 — Viktor Ivanovič GARADŽA (ed.): Voprosy naučnogo ateizma: Pravoslavije v istorii Rossii. Moskva 1988
- GKANTZIOS DRÁPELOVÁ/TÉRA/PŘÍHODA/NYKL/SLÁDEK 2009 — Pavla GKANTZIOS DRÁPELOVÁ / Michal TÉRA / Marek PŘÍHODA / Hanuš NYKL / Karel SLÁDEK: Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: portréty. Červený Kostelec 2009
- LÁŠEK/LUPTÁKOVÁ/ŘOUTIL 2011 — Jan Blahoslav LÁŠEK / Marina LUPTÁKOVÁ / Michal ŘOUTIL (sestavili): Ikona v ruském myšlení 20. století. Červený Kostelec 2011
- LISTOVA/KUZNECOV/POPLAVSKAJA 2001 — T. A. LISTOVA / S. V. KUZNECOV / CH. V. POPLAVSKAJA (ed.): Pravoslavnaja žizn' russkich krest'jan XIX-XX vekov: itogi etnografičeskich issledovanij. Moskva 2001
- MESNJANKINA 2003 — Irina MESNJANKINA (ed.): VĚCHI. Červený Kostelec 2003
- NICHOLS/STAVROU 1974 — Robert L. NICHOLS / Theofanis George STAVROU (ed.): Russian Orthodoxy under the Old Regime. Minneapolis 1974
- NOVÁKOVÁ 2009 — Jana NOVÁKOVÁ (odpovědný redaktor): Základy sociální koncepce ruské pravoslavné církve. Červený Kostelec 2009
- NYKL 2006 — Hanuš NYKL (uspořádal): Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: vlivy a souvislosti. Červený Kostelec 2006
- ROSLOF 2002 — Edward E. ROSLOF (ed.): Red Priests. Bloomington 2002

- SERVICE 1999 — Robert SERVICE: The Russian Revolution 1900-1927. Basingstoke 1999³
- SHUBIN 2007 — Daniel H. SHUBIN (ed.): History of Russian Christianity. New York 2007
- SLÁDEK 2009 — Karel SLÁDEK (ed.): Monoteistická náboženství a stát. Červený Kostelec 2009
- SLÁDEK 2013 — Karel SLÁDEK (ed.): O filokalii. Kniha, hnutí, spiritualita. Olomouc 2013
- SLAVÍK 1933 — Jan SLAVÍK (vybral): Listy carských manželů z let válečných. Praha 1933
- SLAVÍK 2000 — Jan SLAVÍK: Iluze a skutečnost. Jaroslav Bouček (ed.). Praha 2000
- VEBER 1997 — Václav VEBER (ed.): Židé v novodobých dějinách. Praha 1997
- VOGEL/KUČERA/VIK 2012 — Jiří VOGEL / Zdeněk KUČERA / Dalibor VIK (ed.): Náboženství a teologie ve filosofické reflexi: mezi modernou a postmodernou. Chomutov 2012
- ZADRAŽIL/TÉRA/PŘÍHODA/ŘOUTIL/NYKL/NEJČEV/VYDRA 2005 — Ladislav ZADRAŽIL / Michal TÉRA/ Marek PŘÍHODA/ Michal ŘOUTIL / Hanuš NYKL / Nikolaj NEJČEV / Zbyněk Vydra: Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: tradice a alternativy. Červený Kostelec 2005
- ZUBOV 2014 — Andrej ZUBOV (ed.): Dějiny Ruska 20. století – díl I. Praha 2014
- ZYRYANOV 1997 — Pavel Nikolajevič ZYRYANOV (ed.): Cerkov' v istorii Rossii: sbornik. Moskva 1997

Stat' ve sborníku/katalogu/v kolektivní práci:

- BECKER 2006 — Winfried BECKER: Diplomats and Missionaries: The Role Played by the German Embassies in Moscow and Rome in the Relations between Russia and the Vatican from 1921 to 1929. In: The Catholic Historical Review 2006, 25-45

Internetové zdroje:

- FEDOROV 2010 — V. A. FEDOROV: Vremennoe pravitelstvo i ego veroispovednaya politika. In: Pravoslavnaja enciklopedia, <http://www.pravenc.ru/text/155432.html>, vyhledáno 20. 4. 2017
- FEDOROV 2010 — V. A. FEDOROV: Vserossiyskiy soyuz demokraticeskogo duhovenstva i miryan. In: Pravoslavnaja enciklopedia., <http://www.pravenc.ru/text/155536.html>, vyhledáno 20. 4. 2017
- MIROLYUBOV/SARANCHA 2013 — Ioann MIROLYUBOV / Evgenij SARANCHA: Edinoverne. In: Pravoslavnaja enciklopedia, <http://www.pravenc.ru/text/189549.html>, vyhledáno 10. 4. 2017
- TSYPIN 2010 — Vladislav TSYPIN: Vysshij tserkovnyy sovet. In: Pravoslavnaja enciklopedia, <http://www.pravenc.ru/text/161111.html>, vyhledáno 20. 4. 2017
- ZHUKOVA 2014 — L. V. ZHUKOVA: Ikona na vojne (po materialam Russko-yaponskoj i Pervoy mirovoj voyn). In: Istoricheskiy zhurnal: nauchnyye issledovaniya, http://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-33140, vyhledáno 20. 4. 2017
- ZHUKOVA 2014 — L. V. ZHUKOVA: K voprosu ob organizatsii mest dlya bogoslužheniy na fronte v gody Pervoy mirovoj voyny. In: Istoricheskiy zhurnal: nauchnyye issledovaniya, http://nbpublish.com/hsmag/contents_2014_5.html, vyhledáno 20. 4. 2017

Rukopisy, prameny, edice pramenů:

- BIBLE SVATÁ 2004 — BIBLE SVATÁ. Podle posledního vydání Kralického z roku 1613. Brno 2004
- BULGAKOV 2009 — Sergej Nikolajevič BULGAKOV: Zápisky a duchovní deník teologa. Olomouc 2009
- BULGAKOV 2011 — Sergej Nikolajevič BULGAKOV: Jaltský a Konstantinopolský deník. Olomouc 2011
- KRONŠTADTSKÝ 2014 — Jan KRONŠTADTSKÝ: Můj život v Kristu. Kostelní Vydří 2014
- MIKULÁŠ II. 1925 — MIKULÁŠ II.: Deník cara Mikuláše II. Praha 1925
- POBEDONOSCEV/PROKOPOV 2001 — Konstantin Petrovič POBEDONOSCEV / T. F. PROKOPOV (ed.): Tajnyj pravitel' Rossii: K.P. Pobedonoscev i jeho korrespondenty: pis'ma i zapiski 1866-1895, stat'ji, očerki, vospominanija. Moskva 2001